ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 2.255

Cild: 17 Sayı: 9

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
Impact Factor: 2.255

Volume: 17 Issue: 9

Bakı – Baku
2023

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.
Registration No. 2212

Azərbaycan Mətbuat Şurası
Azerbaijan Press Council

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue 529,
"Azerbaijan" Publishing House,
6-th floor

Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 99 809 67 68
+ 994 12 510 63 99

e-mail
elmmerkezi@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© https://aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
huseynova.mahira@yandex.ru

Editor

Prof. Dr. Mahira HÜSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
huseynova.mahira@yandex.ru

Redaktor köməkçisi

Doktorant Arzu İSGƏNDƏRZADƏ, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
arzuisgandarzada@gmail.com

Assistant editor

Ph.D student Arzu ISKANDERZADEH, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan
arzuisgandarzada@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Əlövsət QULİYEV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən VƏLİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Akif AĞBABALI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Alovsat GULIYEV, ANAS Institute of Soil Science and Agrochemistry / Azerbaijan
Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan VALIYEV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Akif AGHBABALI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, “İpək Yolu” Beynəlxalq Turizm və Mədəni İrs Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Mehmet YÜCE, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politexnik İnstitutu” / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, İqtisadi Siyasət İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. İzzət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Boris KAYQORODOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Vidas KAVALİUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Rüfət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Məhəbbət DƏMİRÇİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞIŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Aqil ŞİRİNOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumınıya
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin BAYRAMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aqşin ƏLİYEV, Pekin Xarici Dillər Universiteti / Çin
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova
Prof. Dr. Məsud AŞİNA, Kopenhagen Universiteti / Danimarka
Prof. Dr. Ələddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ, Necmettin Erbakan Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mətanət ƏFƏNDİYEVA, Milli İdman Tibbi və Reabilitasiya İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nuran ABDULLAYEV, Köln Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. İbrahim MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Rajeş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANİ, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Erdəyliem TÖLEQENOV, Qızlar Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BÜŞRA, Ali Cinnah Universiteti / Pakistan İslam Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Məhiyəddin MEHDİYEV, Mingəçevir Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Riyaziyyat və mexanika elmləri

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məsud ƏFƏNDİYEV, "Helmholtz" Elmi-Tədqiqat Mərkəzi / Almaniya
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ
Prof. Dr. Həmzəağa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan
Dr. Billurə HACIYEVA / Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Texnika elmləri

Prof. Dr. Əminağa SADIQOV, AMEA İdarəçilik Sistemləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universiteti / Yaponiya
Prof. Dr. Qərib CƏLALOV, AMEA Geologiya və Geofizika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Yasin RÜSTƏMOV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristeti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, "Neftqazelmitədqiqatlayihə" İnstitutu / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, «Silk Road» International University of Tourism and Cultural heritage / Uzbekistan
Prof. Dr. Mehmet YUJE, Bursa Uludagh University / Turkey
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Kairbek ARISTANBEKOV, Institute of Economic Policy / Kazakhstan
Prof. Dr. Izzet RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Boris KAYGORODOV, Astrakhan State University / Russia
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature / Uzbekistan
Prof. Dr. Mahabbat DAMIRCHIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Agil SHIRINOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Ziyadkhan ALIYEV, Azerbaijan State Art Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin BAYRAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assos. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Agshin ALIYEV, Beijing Foreign Studies University / The Republic of Chine
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova
Prof. Dr. Masud ASHINA, University of Copenhagen / Denmark
Prof. Dr. Aladdin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Mehmet KARATASH, Nejmettin Erbakan University / Turkey
Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Matanat AFANDIYEVA, National Institute of Sports Medicine and Rehabilitation / Russia
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nuran ABDULLAYEV, University of Cologne / Germany
Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany

Prof. Dr. Ibrahim MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANI, University of Texas at Tayler / USA
Dr. Erdeyliem TOLEGENOV, Girls' University / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Bilal BUSRA, Ali Jinnah University / The Islamic Republic of Pakistan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahiyaddin MEHDIYEV, Mingachevir State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

Mathematics and mechanical sciences

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masud AFANDIYEV, «Helmholtz» Scientific Research Center / Germany
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA
Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan
Dr. Billura HAJIYEVA / Nakhchivan State University / Azerbaijan

Technical sciences

Prof. Dr. Aminagha SADIGOV, Institute of Management Systems of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan
Prof. Dr. Garib JALALOV, Institute of Geology and Geophysics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valeriy LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Yasin RUSTAMOV, Institute of Soil Science and Agrochemistry of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Fazil KAZIMOV, Oil Gas Scientific Research Project Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

`

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/8-21

Joanna Marszałek-Kawa
Nicolaus Copernicus University
PhD in political science
https://orcid.org/0000-0002-4201-8028
joannamkawa@gmail.com

PROTESTS IN LITHUANIA IN THE PANDEMIC ERA

Abstract

The COVID-19 pandemic caused a global crisis of an unprecedented scale. In order to contain the spread of the virus, governments took instant measures, adopting new legal regulations which included restrictions and limitations in the sphere of constitutional rights and freedoms. While during the first phase of the pandemic societies accepted the new rules governing their life with understanding, the level of trust in authorities decreased with time. The growing tensions were conducive to social unrest. A number of studies have been conducted recently to examine the consequences of the pandemic, not only health related, but also those in the social, economic, political and constitutional spheres. The research problem of this paper concerns the assessment of the forms of protest used by demonstrators' and the operational methods of the police in the conditions of social disorder caused by pandemic restrictions. The aim of the paper is to discuss protesters' actions and their different forms, and to analyse the response of law enforcement officers who secured demonstrations. I undertook to find the answers to two fundamental research questions: What action did protesters take during the pandemic in Lithuania? What was the character and intensity of the surveillance, intimidation and presence of the police during demonstrations? The research covers the period from 11 March 2020, when the World Health Organization declared the pandemic, to the autumn of 2021, when anti-vaccine protests took place in Lithuania. In the study, I applied the institutional and legal analysis, as well as the qualitative source analysis. I used the contents analysis technique, first of all, messages and announcements concerning the behaviour of protesters, as well as of uniformed services in the indicated period. The article draws on three kinds of sources – local, national and international media reports during the lockdown period. Additionally, I analysed information found on websites, webinars, online publications and social media.

Keywords: *police, anti-lockdown protests, protest policing, contentious politics, coronavirus crisis, Lithuania*

Joanna Marshalek-Kava
Nikolay Kopernik Universiteti
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0002-4201-8028
joannamkawa@gmail.com

Pandemiya dövründə Litvada etirazlar

Xülasə

COVID-19 pandemiyası görünməmiş miqyasda qlobal böhrana səbəb oldu. Virusun yayılması ilə bağlı olaraq, hökumətlər ani tədbirlər gördülər, konstitusiyada hüquq və azadlıqlarla bağlı məhdudiyyətləri əks etdirən yeni hüquqi qaydalar qəbul etdilər. Pandemiya şəraitində olan

cəmiyyətlərin ilk mərhələsində onların həyatını anlayışla tənzimləyən yeni qaydalar qəbul edilsə də, zamanla hakimiyyət orqanlarına inam səviyyəsi azaldı. Artan gərginlik sosial iğtişaşlar üçün şərait yaratdı. Son vaxtlar pandemiyanın nəticələrini araşdırmaq üçün təkcə sağlamlıq deyil, həm də sosial, iqtisadi, siyasi və konstitusiya sahələrində bir sıra tədqiqatlar aparılıb. Bu məqalənin tədqiqat problemi nümayişçilərin istifadə etdiyi etiraz formalarının və pandemiya məhdudiyyətlərinin səbəb olduğu sosial pozğunluq şəraitində polisin əməliyyat metodlarının qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Məqalənin məqsədi etirazçıların hərəkətlərini və onların müxtəlif formalarını müzakirə etmək, nümayişlərin təhlükəsizliyini təmin edən hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının cavabını təhlil etməkdir. İki əsas tədqiqat sualının cavabını tapmağı öhdəmə götürdüm: Litvada pandemiya zamanı etirazçılar hansı tədbirləri gördü? Nümayişlər zamanı polisin nəzarəti, qorxudulması və mövcudluğunun xarakteri və intensivliyi necə idi? Araşdırma Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının pandemiya elan etdiyi 11 mart 2020-ci il tarixindən 2021-ci ilin payızına qədər Litvada vaksin əleyhinə etirazların baş verdiyi dövrü əhatə edir. Araşdırmada müəssisələrə xas olan və hüquqi təhlili, eləcə də keyfiyyət mənbələrinin təhlilini tətbiq etdim. Məzmunun təhlili üsulundan, ilk növbədə, etirazçıların davranışları, eləcə də göstərilən dövrdə vahid xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı mesaj və elanlardan istifadə etdim. Məqalə üç cür mənbəyə – qapalı dövrdə yerli, milli və beynəlxalq KİV-lərə verilən məlumatlara əsaslanır. Bundan əlavə, veb-saytlarda, vebinarlarda, onlayn nəşrlərdə və sosial mediada olan məlumatları təhlil etdim.

Açar sözlər: *polis, karantin etirazı, polis fəaliyyətinə etiraz, mübahisəli siyasət, koronavirus böhranı, Litva*

Introduction

Funding: This research paper is a result of the research project *Civil Disorder in Pandemic-ridden European Union*. It was financially supported by the National Science Centre, Poland [grant number 2021/43/B/HS5/00290].

In the era of crisis caused by the SARS-CoV-2 pandemic, state authorities took measures to contain the spread of the virus that posed a threat to people's life and health. The adopted strategies were often in conflict with constitutional rights and freedoms. The imposed restrictions corresponded with the new, wide powers of state services, including the police, with regard to the surveillance of citizens. The challenging period of the pandemic directly and indirectly affected the personal and professional life of billions of people in the world. We still feel the effects of restrictions and other changes in various spheres. The regulations that governments adopted under enormous time pressure affected and still affect people's mental health, reinforcing a sense of fear and causing depression or even self-injury behaviour (Jusienė, Breidokienė, Sabaliauskas, Mieziene, Emeljanovas, 2022). They also influenced public sentiment – the level of trust in the government decreased and, despite prohibitions, people took to the streets and manifested their opposition to the restrictions. In many countries, the lack of a well-thought-out strategy and inappropriate communication with the society, which lacked social consultations concerning draft regulations, were conducive to the radicalization of social groups. What played an important role in this process were misinformation, conspiracy theories and politicians' deliberate actions aimed at gaining support through populist slogans.

The research problem of this paper concerns the assessment of the forms of protest used by demonstrators' and the operational methods of the police in the conditions of social disorder caused by pandemic restrictions. The aim of the paper is to discuss protesters' actions and their different forms, and to analyse the response of law enforcement officers who secured demonstrations. I undertook to find the answers to two fundamental research questions: What action did the protesters take during the pandemic in Lithuania? What was the character and intensity of the surveillance, intimidation and presence of the police during demonstrations? The research covers the period from 11 March 2020, when the World Health Organization declared the pandemic, to the autumn of 2021, when anti-vaccine protests took place in Lithuania. In the study, I applied the institutional and legal analysis, as well as the qualitative source analysis. I used the contents analysis technique, first

of all, messages and announcements concerning the behaviour of protesters, as well as of uniformed services in the indicated period. The article draws on three kinds of sources – local, national and international media reports during the lockdown period. Additionally, I analysed information found on websites, webinars, online publications and social media.

Restrictions in the law.

The crisis situation caused by the spread of the virus dominated people's lives in the whole world, pushing other political and social problems into the background (Pleyers, 2020: 296). State authorities had to act quickly in the face of the growing threat to the health and life of their citizens. Toma Birmontienė and Jolita Miliuvienė point out that governments adopted different action strategies: some European countries immediately introduced a state of emergency, some opted for softer measures to prevent and control the spread of the virus, while others were in favour of softer restrictions of the recommendatory nature (Birmontienė, Miliuvienė, 2022: 25).

Like other countries, Lithuania also passed legislation that increased penalties for the existing offences, aimed at regulating and curbing on protest activities (Lee, 2021: 158). In order to contain the spread of the SARS-CoV-2 virus, the government introduced safety principles which limited constitutional rights and freedoms, such as the freedom of assembly, religion or movement. The adopted policy of combatting the pandemic led, like in a number of other European states, to the weakening or even elimination – as Daly and Jones point out (Daly, Jones, 2020: 509) – of political institutions that are the pillars of the democratic system.

David Mead indicates that "lockdown [meaning the immediate closure of hospitality settings, restaurants, shops and retail outlets, sports and cultural centres, schools and kindergartens, etc.] brought significant problems, in terms of transparency and certainty" (Mead, 2021: 97). In Lithuania, as it was the case in Poland, too, the criminalization of participation in protests in the form of high financial penalties for breaking the existing ban on assembly or stigmatizing demonstrations in state mass-media failed to stop protesters (Rak, 2021: 599).

A woman returning from Verona, Italy, was the first coronavirus case in Lithuania, confirmed on 24 February 2020 (Baltic News Network, 2020). Lithuania terminated the state of national emergency on 1 May 2022 (Korona Stop, 2022). "On 26th of February, the state level emergency on COVID-19 threat was declared. Prior to that, recommendations for travellers were issued on 28 January by the Ministry of Foreign Affairs, advising against travel to China. Border controls were implemented on 14th March at 6 p.m. The first national lockdown in Lithuania was in effect from 16 March 00:00, when, pursuant to the government order, the quarantine regime was announced (initially until 30 March, prolonged until 13 April). The temporary internal border control was extended until 14 May, 6 p.m. The right of individuals to leave and enter Lithuania was restricted" (Slapšinskaitė-Dackevičienė, Miščikienė, Štelemėkas, 2021). In the successive weeks and months, more restrictions concerning road, air and sea transport were imposed. The government also introduced new limitations in the spheres of the labour market, education, culture and sports (Slapšinskaitė-Dackevičienė, Miščikienė, Štelemėkas, 2021).

As it was mentioned earlier, on 14 March 2020, the Government adopted Resolution No. 207 declaring quarantine on the territory of the Republic of Lithuania, under which it resolved "to declare the tertiary (absolute preparedness) level of preparedness of the civil protection system and declare quarantine on the entire territory of the Republic of Lithuania." Resolution 'On Declaration of Quarantine in the Territory of the Republic of Lithuania (*Dėl karantino Lietuvos Respublikos teritorijoje paskelbimo*)' was valid until 16 June 2020, regulating in detail the functioning of the sphere of public and private life (Government of the Republic of Lithuania, 2020a). The restrictions, such as stay-at-home orders and lockdowns, which covered a number of areas (among others, social distancing, the freedom of movement, work, education, health, and other public services), were in effect for a far longer period pursuant to the declaration of the state of emergency adopted by the Government of the Republic of Lithuania (FRA, 2020: 3; see also: Government of the Republic of Lithuania, 2020b).

As Toma Birmontienė and Jolita Miliuvienė indicate, "the parliament was not always actively involved in the deliberation on the imposition of measures meant to deal with the pandemic, which, *inter alia*, restricted human rights and freedoms […] there is no delegated legislation in Lithuania" (Birmontiene, Miliuviene, 2022: 27-28). This is confirmed in a number of judgments of the Constitutional Court. According to Birmontienė and Miliuvienė – "The laws effective in Lithuania grant the government the right - at the time of a pandemic - to institute a special legal regime, the imposition of which does not require a parliamentary approval or adoption of a law. Such provisions are included in the Act of the Republic of Lithuania on Civil Protection, determining governmental powers to declare a state of emergency, and the Act of the Republic of Lithuania on the Prevention and Control of Human Contagious Diseases, which entitles the government to declare a state of quarantine" (Birmontiene, Miliuviene, 2022: 27, see also: Constitutional Court of The Republic of Lithuania, 2004, 2015).

Forms of protests.

It is obvious that life in the pandemic was not easy and the complex everyday reality was even more complicated by a wide scale of control and surveillance determined by new law regulations, which introduced social distancing, the monitoring of disease and respecting the stay-at-home principle (Mead, 2021: 107). The SARS-CoV-2 pandemic effectively remodelled many aspects of our life both in the private and public sphere. As Maciej Kowalewski indicates, it also contributed to the intensification of the phenomenon referred to as "accelerated authoritarianism." It highlighted and exacerbated a number of social problems in the sphere of rights and freedoms, such as racial inequalities, women's rights and the blocking of migratory movements. Opposition to restrictions, such as curfew, limits on the presence of people in open spaces, the ban on assembly, the obligation to wear masks, business lockdown, led to mass protests, which adopted various forms, from those organized on the Internet, through sometimes theatrical and disruptive forms of nonviolent protests, painting monuments, happenings or other forms of civil disobedience, to large-scale street demonstrations (Kowalewski, 2021: 758-759).

Protests against the introduced bans and restrictions organized during the pandemic were widely commented. Politicians of ruling parties criticized demonstrators on public media, blaming them for the acts of vandalism and provoking riots, although protests largely did little to disrupt citizens' everyday lives and focused more on raising awareness (Lee, 2021: 157).

According to the authors of the report, in Lithuania "the right to demonstration was restricted during the quarantine from 16 March 2020 to 16 June 2020. From 1 June 2020 to 16 June 2020, cultural, entertainment, sports and other outdoor events were allowed with the maximum of 300 participants (excluding performers, organizers, instructors and service personnel), while ensuring the distance of at least one meter between the spectators, except for spouses, close relatives, adoptive parents, adoptive children, guardians and carers. The decree of the State Commander of National Emergency Operations specified that the two-metre physical distance had to be kept, […] personal hygiene recommendations had to be posted at the entrance, and staff members and participants with the symptoms of COVID-19 were not allowed to enter the event" (FRA, 2020: 3-4; see also: Ministry of Health of the Republic of Lithuania, 2020).

The analysis of media reports reveals that during the pandemic the biggest demonstrations took place in the capital of the country and they were organized in response to restrictions introduced by the government. What should be pointed out is that we observed the escalation of protests in the second wave. The feeling of fatigue caused by the restrictions increased the frequency of street protests. Prolonged lockdown policies and new COVID-19 regulations, such as employers' right to sack employees who do not have a valid Covid-19 vaccination certificate, triggered social unrest. While in the first phase of the pandemic, people were disciplined enough to abide by the government restrictions, even when they were eased in summer, the second wave brought the increasing popularity of conspiracy theories and the intensification of tensions caused by the sluggishness of authorities. This led to street protests, the scale of which grew after new regulations were introduced, such as the one concerning COVID-19 passports. It should be emphasized,

however, that although protests in Lithuania became more frequent, only a small part of the society took part on them. They had not a mass character as it was the case in France or Greece, for example.

Pandemic protests were mobilized and organized with the help of Facebook, blogs, and Twitter. Some of them were jointly prepared by different organizations and groups. This required mutual consultations regarding priorities and demands to be made (Tilly, Tarrow, 2015: 35). Protests in Lithuania were organized by a network of different non-governmental organisations and individual activists from all walks of life (Eriksonas, 2021: 3). What should be stressed, social concerns during the pandemic were expressed in a variety of forms. Demonstrations were usually held in cities, mostly parks, streets, squares, and in front of state authority buildings. People expressed their disapproval in the form of "mass demonstrations, rallies, Internet-based calls to action, as well as charivaris (rough music used to make noise and express demands), and marches" (Rak, 2018: 55; see also: Rezmer-Płotka, 2022: 58-59).

As it was mentioned earlier, while during the first wave of the pandemic the public opinion accepted the government restrictions with understanding, the prolonged pandemic fuelled social tensions. In 2021, a few demonstrations with several thousand people were organized in Vilnius. The participants protested against restrictions connected with COVID-19 passports and vaccinations. The organizers, among demands addressed to the government also stood against the adoption of the Istanbul Convention.

Protests took the form of blockades of key points, public buildings, streets. They were held in front of important institutions, such as the Lithuanian parliament.

In March 2021, an anti-lockdown rally was organized in the centre of Vilnius. There were several hundred participants, who protested against the activity of the state and raised banners with slogans, such as: "Stop the eradication of Lithuania," "Television is the real virus," or "We are conscious." Protests against the government's decision to impose mandatory Covid-19 testing for schoolchildren also took place in Kovno.

On 15 May 15 2021, the so-called Big Family Defence March was organized in Vilnius by the Movement of Families, led by activist Raimondas Grinevičius. The organization was involved in a number of anti-lockdown protests in Lithuania and identified themselves as anti-establishment. Thousands of people took part in the march, including the representatives of a few opposition parties. The organizers called for defending so-called traditional values and emphasized that the aim of the protest was to show disapproval of the parliament's plans to ratify the Istanbul Convention and to express objection to "aggressive genderist propaganda" and legitimizing same-sex civil partnership. According to the participants of the protest, the Istanbul Convention was more than just "a document of the Council of Europe aimed at fighting violence against women" (Vitkauskas, 2021). The demonstration was held in accordance with the law, under which "public events remain restricted under quarantine rules, they do not apply to political rallies". As Vilnius Municipality spokesman Karolis Vaitkevičius pointed out, "the right to peaceful assembly can only be restricted under exceptional circumstances, such as in the state of war. However, participants are still expected to observe social distancing rules and should wear face masks." Similar slogans were proclaimed at rallies organized in June (Šuliokas, 2021).

In July 2021, demonstrators took to the streets of Klaipėda and Dieveniškės, expressing their opposition to the government's migration policy. Protests were also held on the Belarusian border. On 26 July 2021, during the rally at the Rūdninkai military training ground, the protesters set tyres on fire and injured two officers. On 29 July, approximately 400 people gathered outside the government building to protest against plans to establish a migrant camp in Dieveniškės (Platūkytė, 2022).

The most serious riots, which included fighting the police, took place during the protest against vaccinations on 10 August 2021. The protesters objected to the introduction of new coronavirus

restrictions, such as the so-called 'opportunity passport,'[1] Lithuania's national immunity certificate, or the European equivalent, which was required to access a range of services, including shopping malls, restaurants and cafes, or public events (Stankevičius, Jakučionis, 2021; LRT.lt, 2021a). Makeshift gallows were built outside the National Library near the parliament building with the inscription "For Lithuania's Traitors" (Stankevičius, Jakučionis, 2021). The demonstrators remained outside the Seimas, blocking the exits from the parliament and the driveway into the building's internal courtyard. They were throwing stones, bottles and flares at police officers and the vehicles in which politicians were evacuated. The mob shouted slogans such as "Stop discrimination" "F**k the National Certificate" and chanted "Disgrace, disgrace" (Stankevičius, Jakučionis, 2021). The new law was seen as discriminating and its opponents even went as far as to compare it to the Nazi persecution of Jews.

One of the protesters argued: "We need to protect the state, the Constitution, to defend our rights, the right to have a free choice. We have to fight for our rights not to be restricted, irrespective of whether a person wants to get vaccinated or not. Finally, vaccination means taking part in an experiment." According to the demonstrators, the government did not care about citizens and vaccinations led to the segregation of people.

During the demonstration organized by Astra Genovaitė Astrauskaitė and other opposition politicians, MP Dainius Kepenis read a statement of the Lithuanian Farmers and Greens Union, the biggest opposition party: "We call for renouncing the strategy of intimidating people and, instead of using a rhetoric that divides the public into two Lithuanias – vaccinated and non-vaccinated – we call for an adequate public vaccination promotion campaign based on science and positive motivation" (Stankevičius, Jakučionis, 2021).

A five-thousand strong crowd surrounded the parliament building, not letting parliament members to leave. The demonstrators demanded the dissolution of the parliament and the resignation of the government. During the protest, they used pyrotechnical devices. Several of them got injured (eight participants of the demonstration also needed medical assistance) (LRT.lt, 2021b). 18 officers – 12 police officers and six officers of the Public Security Service (VST) – were also injured. Three of them were taken to hospital to receive surgical help. The mob damaged eight vehicles, too. The police detained 26 rioters (BNS, 2021a), who – as Saulius Gagas, the chief of th Vilnius County Police Commissariat, said – "took unlawful action, damaged police vehicles, caused physical pain to officers, and hurled stones at an ambulance" (BNS, 2021b). As a result of investigation, several participants of the demonstration were charged with the illegal possession of firearms and ammunition. 85 people were ordered not to leave the country and to report to the police at regular intervals" (BNS, 2021c). Moreover, as the chief prosecutor of the Vilnius Regional Prosecutor's Office Justas Laucius said, "one person was accused of organizing the riot, as specified in Article 283(2) and (1) of the Criminal Code and was also charged with public incitement to violate the sovereignty of the Republic of Lithuania" (Steniulienė, 2023). The police also detained the leaders of the protest, including Antanas Kandrotas, an Internet personality, also known as Celofanas (Cellophane) (BNS, 2021d). One of the participants of the protest in August wrote on Telegram that he and his friends and colleagues had been infected with the SARS-CoV-2 virus through the tear gas fired by the police. The police responded to this accusation on their official Facebook profile in the following way: "If the police used gas with the coronavirus, then we would like to reassure that next time (if needed) we will use gas with vaccines" (Baltic News Network, 2021).

It should also be added that on 4 September 2021 the Lithuanian Family Movement (LFM) organized a counter-demonstration in response to a first-ever LGBTQ march in Kaunas (Jegelevičius, 2021).

The same organization held a big rally on 10 September 2021 against the restrictions for those who did not have immunity certificates, the requirement to wear face masks at schools and other

[1] The Opportunity Pass (Galimybių Pasas) was suspended on 5 February 2022 (Gaučaitė-Znutienė, 2022).

measures to contain the spread of the pandemic. It also protested against the initiative to introduce gender-neutral civil partnership and the ratification of the Istanbul Convention (BNS, 2021e). The demonstrators held Lithuanian national flags and banners with slogans "No to animal passports" or "George Soros out of Lithuania."

During the protest, the organizers played the videorecording of the greeting from the representatives of the Fidesz, the party of Hungarian Prime Minister Viktor Orbán. A German politician from the right-wing AfD party also spoke to the crowd. According to the demonstrators, "issues such as the immunity certificate or the ratification of the Istanbul Convention, which divide the society, should be put up for referendum". They also expressed their opposition to "mandatory vaccination and teaching about homosexuality". The participants sent up smoke flares, but the demonstration ran without any major incidents. A few people were inquired in connection with the possession of pyrotechnical devices (BNS, 2021e).

Povilas Aleksandravičius, associate professor at the Faculty of Human and Social Studies at Mykolas Romeris University pointed out, "Many of the rallies and riots of the last decade were the effect of a common sense of uncertainty. There are ongoing processes in the world that people find hard to understand, and, thus, they are afraid of them. The new global order is in the making. The old models of living and social systems that existed in the 20th century, are collapsing or assuming new forms". [What is more], according to Aleksandravičius, "Advanced technologies open up possibilities that a common person can barely comprehend, but there are also loads of strange fantasies about it. What is most important is that the attitudes of consciousness are changing. The values of tomorrow will not be the same as they were in the 20th century" (Platūkytė, 2022). Aleksandravičius adds "organizations are weak in Lithuania, and, therefore, rallies are more spontaneous, being organized by individuals. This complicates negotiations, as Ramonaitė noted" (Platūkytė, 2022).

Police action during demonstrations.

The authors of the Human Rights Report 2020 (HRR) indicate that the Constitution of the Republic of Lithuania of 25 October ensures "the freedoms of peaceful assembly and association, and the government generally respected these rights, except for some organizations associated with the Soviet period" (U.S. Department of State, 2021, n.d.). Under art. 36 of the Lithuanian fundamental law, "Citizens may not be prohibited or hindered from assembling unarmed in peaceful meetings. This right may not be limited otherwise than by law and only when this is necessary to protect the security of the State or society, public order, the health or morals of people, or the rights or freedoms of other persons." (*Lithuania's Constitution of 1992…*, 2021; n.d.).

According to HRR 2020/2021, in Lithuania, "The law prohibits arbitrary arrest and detention and provides for the right of any person to challenge the lawfulness of his or her arrest or detention in court. The government generally observed these requirements" (U.S. Department of State, 2021, n.d.; Constitution of the Republic of Lithuania, n.d., art. 20). What is more, "Except for persons arrested while committing a crime, warrants are generally required for arrests, and judges may issue them only upon the presentation of reliable evidence of criminal activity. The police may detain suspects for up to 48 hours before formally charging them. Detainees have the right to be informed of the charges against them at the time of their arrest or their first interrogation. The government generally observed these requirements" (U.S. Department of State, 2021, n.d.).

In emergency situations, it is especially important that the role and tasks of the police should be clearly defined. Owing to properly prepared and implemented powers, the police gained social legitimacy and support for their actions, including those within the scope of their new rights. According to David Sheldon, "regulations need to be implemented proportionately, fairly and without discrimination to prevent feelings of over- and unjust policing" (Sheldon, 2021: 25). It is emphasized in the literature, that the police are "seen as a legitimate power holder, and that the use of their power is implemented in a fair and just way" (Sheldon, 2021: 16).

The activity of the police, including their tactics and methods, are the subject of research of many scholars (among others, Earl & Soule, 2006; Earl et al., 2003). There were a lot of studies the

authors of which justify the thesis that there is a close link between the dynamics of crowd violence and public order policing. The following studies are worth mentioning here: Waddington (2007), P.A.J.Waddington (1987, 1991), Jefferson (1990), M.King and D.Waddington (2004, 2005).

What is particularly important in the context of the activity of the police in emergency situations are the findings of Donatelli della Porta and Herbert Reiter, who distinguish between policing protest styles across democratic systems, using the typology based on nine criterions. Thus, there are the following models of escalated force and negotiated management:

1. the degree of force used by police (brutal/soft),
2. the number of prohibited behaviours (repressive/tolerant),
3. the number of repressed groups (diffused/selective),
4. the police's respect for the law (illegal/legal),
5. the timing of law enforcement (reactive/preventive or pre-emptive),
6. the degree of communication with demonstrators (confrontational/consensual),
7. the degree of "adaptability" understood as the capacity to adjust to emerging situations (rigid/flexible),
8. the degree of formalisation of the rules of the game (informal/formal),
9. the degree of "preparation" (artisanal or improvised/professional) (della Porta, Reiter, 1998: 4).

It should be stressed that in the literature on the subject scholars focus on the analysis of activities undertaken by the police and other state entities in order to curb public protests with the use of so-called hard repression, i.e., coercion, threats, bullying or surveillance. Among the particularly significant research here are the studies of Christian Davenport (2015), Christiana Davenport, Hank Johnston and Carol Mueller (2005), Jennifer Earl (2003) or Myra Marx Ferree (2004).

Soft repression refers to the use of subtler, more peaceful techniques in order to de-escalate and marginalize resistance movements. Ferree (2004: 142) distinguishes three loose and possibly overlapping categories of soft repression: ridicule, stigma and silencing (Jämte, Ellefsen, 2020: 385; Ferree, 2004: 85-101).

James Hoggett and Clifford Stotthave indicate that police tactics can and do have the capacity to negatively impact upon crowd dynamics (Hoggett, Stott, 2010: 224).

Jan Jämte, Rune Ellefsen point out that after 11 September 2001 attacks in New York, "measures are being used to channel protests in new directions, to affect the public opinion of protestors, and to hinder mobilization through the discursive forms of soft repression, such as labelling and stigmatization" (Jämte, Ellefsen, 2020: 383, as cited in Ferree, 2004). We observe a retreat from the forms of repression based on coercion toward more communicative and negotiation policing, the evolution from 'reactive' policing grounded in threat and the use of force to more 'proactive' activities (Hoggett, Stott, 2010: 224), from ‚escalated force' towards 'negotiated management" (Waddington, 2007: 10). Researchers indicate that soft repression actions are the most effective on the individual level. They trigger self-control on the part of activists, which makes it difficult for protesters to act and mobilize (Jämte, Ellefsen, 2020: 384). What is more, as Donatella della Porta points out, soft repression may produce "backfire effects", which will cause the further radicalization of the most active, militant groups of activists, organizing their operations with the use of increasingly exclusive and clandestine form (Jämte, Ellefsen, 2020: 384; della Porta, 201)

The existing body of literature provides evidence that repressions against social movements are a decisive factor in their mobilization, creating new levels of civil disobedience (Hoggett, Stott, 2010: 225). Scholars argue that the use of excessive repressive measures often increases the costs of protests and can be counterproductive In some cases, however, repressions may lead to the demobilization or deradicalization of protests – the causes have a complex and multi-aspect character and are directly related to, among others, the dynamics of protest forms, the measures taken by security services and their tactics, or the level of police knowledge (Tilly, Tarrow, 2007).

„Protest policing styles draw upon the differentiation between tactics that range from coercion to negotiation" Rak, 2021: 600; see also: Wang, 2020: 1523-1546). In the literature, it is assumed that in the escalation model the police radically limit the right to organize and participate in peaceful gatherings. The police do not actually cooperate with protest groups and, as a rule, there is no communication in this field. What is more, coercive control methods are used against demonstrators. In the negotiation model of conflict management, in turn, the police acknowledge the constitutional right to peaceful assembly and communicate with protesters through peaceful measures, at the same time avoiding coercion (della Porta, Reiter, 2006: 13). Having examined the ways the police manage conflicts, Joanna Rak came up with the third, hybrid model of protest policing, which combines the characteristics of the two previous models, differing from them only in its configuration (Rak, 2018: 96).

It should be stressed that in the first year of the pandemic, Human Rights Watch reported a lot of excessive or disproportionate police activities related to these extended powers (Lee, 2021: 159). As Murray Lee indicates, "when the COVID-19 pandemic broke out in 2020, a number of public health orders were issued to restrict civil activity, including protests. Thus, the police entered the period which could be referred to as the 'state of emergency" (Lee, 2021: 159; see also: Human Rights Watch, 2020; Agamben, 2005).

Pandemic-related changes in legislation, while implemented for the protection of public health, defined the new, complex tasks of the police in the sphere of public order. As Maciej Kowalewski indicates, the pandemic and the regulations such as the stay-at-home order entail the need to adapt the existing tactics and/or the use of innovative tools in conflict resolution (Kowalewski, 2021: 758).

What undoubtedly plays an extremely important role in police operations are proper risk assessment and de-escalating actions, which help to maintain peace and order during protests. Anne Nassauer distinguishes four measures the application of which allows calming emotions and securing demonstrations in a peaceful way. They include:

– full communication and effective police management system;

– respecting territorial borders;

– avoiding escalation signs;

– proper recognition of the emotional dynamics of outbreaks of violence (Nassauer, 2015: 132-152; Ellefsen, 2021: 87-108).

Demonstrations held in Lithuania were secured by the police, which rigorously upheld the introduced regulations restricting the freedom of assembly. Those who breached them were fined or even detained. For example, during the riots in Vilnius on 10 August 2021, the police used the following measures:

- pushing back a crowd by force (under the Law on Assembly, rallies are not allowed within 75 metres of the parliament building);
- an investigation into organising the riot;
- arresting aggressive protesters;
- tear gas;
- putting up fences around the parliament building before the protests (Masiokaite-Liubiniene, 2021).

Agnė Bilotaitė, the Minister of the Interior, assessed that during the August riots "the police and Public Security Service officers avoided 'critical mistakes' and responded adequately to the situation and the information available at the time." The police chief, in turn, said: "the officers used the so-called 'Scandinavian model' of de-escalating the situation and avoiding the use of force. This model will be employed in the future as well" (Masiokaite-Liubiniene, 2021).

During a lot more peaceful demonstration that took place on 10 September 2021, when 5,000 people gathered in Vilnius, the police used the following measures:

- two people were taken to the courtyard of the nearby Ministry of the Interior for questioning in connection with the possession of pyrotechnical devices;

- protective barriers were put up around the parliament building and a few surrounding streets were closed for traffic;
- the Lithuanian State Security Department warned about the increased risk of violence during the protest (BNS, 2021e).

As Linas Eriksonas accurately points out, during the protests in Lithuania, organized "under the banner of defending individual rights, all sorts of grievances were voiced – from resistance to pandemic-related restrictions through opposition to the planned Law on Partnerships for all citizens, including the LGBT community, to the direct criticism of governmental public health policies and even foreign policy issues. Although the protest movement died out towards the end of September, it revealed that the political spectrum of the parliamentary parties did not fully reflect a wide array of views to be found in the society (Eriksonas, 2021: 3).

Conclusions

Monika Garbačiauskaitė-Budrienė (Garbačiauskaitė-Budrienė, 2022) describes the global health crisis caused by the SARS-CoV-2 virus as "a great example of people's solidarity in the face of the pandemic, which, however, was also associated with social tensions […]."

Strategies formulated during the pandemic crisis, reflected in law regulations adopted by governments, varied across countries. They first of all included new arrangements for the functioning of society in an emergency situation, such as monitoring citizens' activities, social distancing and stay-at-home regulations. All these restrictions triggered mass protests (Kowalewski, 2021: 762).

Research shows that "members of the political class in Lithuania agreed with their counterparts in all other EU Member States on three issues, namely, they leaned towards prioritizing the means for containing the virus but not at a great cost to economy; they were ambivalent about European integration and took a rather moderate position with regard to a fiscal union; and they were definitely in favour of scientific guidance and its role in policymaking, at least with respect to combatting the pandemic and measures to be taken" (Eriksonas, 2021: 3). Mass protests in August and September 2021, however, exposed mistakes in the government's strategy of communication with the society, which led to growing tensions and people's loss of confidence in authorities. Populist politicians of the non-parliamentary opposition as well as the representatives of nationalist and radical groups took advantage of this situation, addressing their slogans to unhappy citizens and exerting pressure both on the government and the parliamentary opposition.

There is no doubt – as D.Mead points out – that "the pandemic has highlighted the critical nature of police-public communications". What is more, mistakes in communication and the lack of transparent and updated information about the introduced restrictions and bans often led to confusion and misunderstandings, making it difficult for citizens to use their legitimate freedoms and rights in this complicated pandemic situation. This contributed to growing tensions in the society and its susceptibility to conspiracy theories and populist slogans" (Mead, 2021: 106). It should be emphasized, however, that protests organized during the pandemic sanitary crisis in Lithuania were a manifestation of people's disappointment with the governing elites and democracy, as well as a reinforced sense of solidarity (Perković, Učakar, 2017: 304), based on joint action, which – as Geoffrey Pleyers puts it – constitutes the "seeds of future democratic revolutions and processes" (Pleyers, 2020: 301). This attitude was reflected in the joint statement of Lithuanian media on fighting Internet misinformation about vaccinations. In February 2022, Arnas Marcinkus, the resident of the Lithuanian Online Media Association, informed the public opinion that Lithuania's largest news outlets reached an agreement and "will remove public comments from their websites to combat COVID-19 misinformation. […] We are showing solidarity with the state and society in the joint effort to neutralize the misinformation spread by anti-vaxxers. The success of the vaccination campaign must be our common cause, without excluding the government or the media. We all need solutions to get out of the pandemic" - said Marcinkus (Darnel, 2022).

References

1. Jusiene, R., Breidokiene, R., Sabaliauskas, S., Mieziene, B., Emeljanovas, A. (2022). The Predictors of Psychological Well-Being in Lithuanian Adolescents after the Second Prolonged Lockdown Due to COVID-19 Pandemic. International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(6): 3360. https://doi.org/10.3390/ijerph19063360
2. Pleyers, G. (2020). The Pandemic is a Battlefield. Social Movements in the COVID-19 Lockdown. Journal of Civil Society, 16:4, pp.295-312. https://doi.org/10.1080/17448689.2020.1794398
3. Birmontiene, T., Miliuviene, J. (2022). Competition of State Powers During the COVID-19 Pandemic. Teisė, 123, pp.24-37. https://www.zurnalai.vu.lt/teise/article/download/28079/27348/
4. Lee, M. (2021). Policing the Pedal Rebels: A Case Study of Environmental Activism under COVID-19. International Journal for Crime, Justice and Social Democracy, 10(2), pp.156-168. https://doi.org/10.5204/ijcjsd.1887
5. Daly, T.G., Jones, B.Ch. (2020). Parties versus democracy: Addressing today's political party threats to democratic rule. International Journal of Constitutional Law, 18(2), pp.509-538. https://doi.org/10.1093/icon/moaa025
6. Mead, D. (2021). Policing Protest in a Pandemic. King's Law Journal, 32:1, pp.96-108. https://doi.org/10.1080/09615768.2021.1885323
7. Baltic News Network. (2020). Coronavirus: Lithuania declares state emergency. February 26. https://bnn-news.com/lithuania-introduces-state-of-emergency-to-prepare-for-possible-coronavirus-arrival-210825
8. Korona Stop. (2022). Requirements and recommendations. May 5. https://koronastop.lrv.lt/en/covid-19-related-restrictions-1
9. Slapšinskaitė-Dackevičienė, A., Miščikienė, L., Štelemėkas, M. (2021). Measures in other sectors. December 14. https://eurohealthobservatory.who.int/monitors/hsrm/all-updates/hsrm/lithuania/measures-in-other-sectors
10. Government of the Republic of Lithuania. (2020a). Resolution 'On Declaration of Quarantine in the Territory of the Republic of Lithuania. № 207 on 14 March. Valid from 2020 March 15 ('Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2020 m. kovo 14 d. nutarimas Nr. 207 "Dėl karantino Lietuvos Respublikos teritorijoje paskelbimo"'). https://www.e-tar.lt/portal/en/legalAct/73c0b060663111eabee4a336e7e6fdab
11. FRA. (2020). Coronavirus pandemic in the EU – Fundamental Rights Implications. July 2. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/lt_report_on_coronavirus_pandemic_july_2020.pdf
12. Kowalewski, M. (2021). Street Protests in Times of COVID-19: Adjusting Tactics and Marching 'as Usual'. Social Movement Studies, 20:6, pp.758-765. https://doi.org/10.1080/14742837.2020.1843014
13. Tilly, Ch., Tarrow, S. (2015). Contentious Politics (2nd ed.). Oxford University Press.
14. Eriksonas, L. (2021). Lithuania's Opposition Takes Sides in Response to Populist Protests. Weekly Briefing, 43(1), pp.1-6. https://china-cee.eu/2021/10/12/lithuania-political-briefing-lithuanias-opposition-takes-sides-in-response-to-populist-protests/
15. Rak, J. (2018a). From Mobilization to Demobilization: Dynamics of Contention in the Austerity-driven Slovenia. Środkowoeuropejskie Studia Polityczne, 3, pp.49-64.
16. Vitkauskas, G. (2021). Police Gear up for Another Anti-vaxx Rally in Vilnius, Intent on Preventing Riot Repeat. August 25. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1475571/police-gear-up-for-another-anti-vaxx-rally-in-vilnius-intent-on-preventing-riot-repeat
17. Šuliokas, J. (2021). Planned Rally Against 'Genderist Propaganda' Electrifies Lithuania. May 12. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1407354/planned-rally-against-genderist-propaganda-electrifies-lithuania

18. Platūkytė, D. (2022). Deep Dive into Lithuania's Emerging Protest Culture. August 22. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1472661/deep-dive-into-lithuania-s-emerging-protest-culture
19. Stankevičius, A., Jakučionis, S., (2021). Several Thousand in Vilnius Protest Vaccination Pass, Erect Gallows for 'Traitors'. August 10. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1466067/several-thousand-in-vilnius-protest-vaccination-pass-erect-gallows-for-traitors
20. BNS. (2021a). Lithuanian Prosecutors Seek Arrest Warrants for 26 Suspects in Riot Case. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1467704/lithuanian-prosecutors-seek-arrest-warrants-for-26-suspects-in-riot-case
21. BNS. (2021b). Police Detain 26 People During Riots Outside Lithuanian Parliament, 18 Officers Injured. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1466717/police-detain-26-people-during-riots-outside-lithuanian-parliament-18-officers-injured
22. BNS. (2021c). Eighty-five Named Suspects in August Riot Near Lithuanian Parliament., https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1535216/eighty-five-named-suspects-in-august-riot-near-lithuanian-parliament
23. BNS. (2021d). Police detain Three Leaders of August Riot Outside Lithuanian Parliament. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1492501/police-detain-three-leaders-of-august-riot-outside-lithuanian-parliament
24. Baltic News Network. (2021). Vilnius Protest Claim of Getting Virus from Tear Gas Joked about by Lithuanian Police, august 20. https://bnn-news.com/vilnius-protest-claim-of-getting-virus-from-tear-gas-joked-about-by-lithuanian-police-227567
25. Jegelevičius, L. (2021). Tensions Grip Lithuania, but Will They Trigger Rise of Nationalists?. September 2. https://bnn-news.com/bnn-analyses-tensions-grip-lithuania-but-will-they-trigger-rise-of-nationalists-227974
26. BNS. (2021e). Several Thousand Rally Against Covid Policies and LGBT Rights in Central Vilnius. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1493156/several-thousand-rally-against-covid-policies-and-lgbt-rights-in-central-vilnius
27. U.S. Department of State. (n.d.). 2021 Country Reports on Human Rights Practices: Lithuania. https://www.state.gov/reports/2021-country-reports-on-human-rights-practices/lithuania/
28. U.S. Department of State. (2021). 2020 Country Reports on Human Rights Practices: Lithuania. https://www.state.gov/reports/2020-country-reports-on-human-rights-practices/lithuania/
29. Sheldon, D. (2021). Policing the Pandemic: Maintaining Compliance and Legitimacy During Covid-19. King's Law Journal, 32:1, pp.14-25, https://doi.org/10.1080/09615768.2021.1889809
30. Porta, D. della, Reiter, H. (1998). The Policing of Protest in Western Democracies. In D. della Porta & H. Reiter (eds.), Policing Protest: The Control of Mass Demonstrations in Western Democracies (1-32). University of Minnesota Press.
31. Ferree, M.M. (2004). Soft Repression: Ridicule, Stigma, and Silencing in Gender-Based Movements. In D.J.Myers, D.M.Cress (eds.), Authority in Contention (85–101). Emerald Group Publishing Limited.
32. Jämte, J., Ellefsen, R. (2020). The Consequences of Soft Repression. Mobilization: An International Quarterly, 25(3), pp.383-404. https://meridian.allenpress.com/mobilization/article/25/3/383/444169/THE-CONSEQUENCES-OF-SOFT-REPRESSION
33. Hoggett, J., Stott, C. (2010). The Role of Crowd Theory in Determining the Use of Force in Public Order Policing. Policing and Society: An International Journal of Research and Policy, 20:2, pp.223-236. https://doi.org/10.1080/10439461003668468
34. Waddington, P.A.J. (1987). Towards Paramilitarism? Dilemmas in Policing Civil Disorder. British Journal of Criminology, 27, pp.37-46.
35. Tilly, Ch., Tarrow, S. (2007). Contentious Politics. Oxford University Press.

36. Rak, J. (2021). Policing Anti-government Protests During The Coronavirus Crisis in Poland: Between Escalated Force and Negotiated Management. Teorija in Praksa, 58 (Special Issue), pp.598-615.
37. Rak, J. (2018b). Theorizing Cultures of Political Violence in Times of Austerity: Studying Social
38. Nassauer, A. (2015). Effective Crowd Policing: Empirical Insights On Avoiding Protest Violence. Policing: An International Journal of Police Strategies, Management, 38(1), pp.132-152.
39. Ellefsen, R. (2021). The Unintended Consequences of Escalated Repression. Mobilization: An International Quarterly, 26(1), pp.87-108.
40. Masiokaitė-Liubinienė, A. (2021). Police Launch Three Probes after August 10 Riot near Lithuanian Parliament. August 26. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1476391/police-launch-three-probes-after-august-10-riot-near-lithuanian-parliament
41. Garbačiauskaitė-Budrienė, M. (2022). Public Media and Democracy in Turbulent Times – Lessons from Lithuania. January 7. https://www.ebu.ch/news/2022/01/public-media-and-democracy-in-turbulent-times--lessons-from-lithuania
42. Perković, A.J., Učakar, T. (2017). Economic Crisis and the Crisis of National Identity in Slovenia: Toward A New Notion of Social Order. Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, 45(2), pp.292-306.
43. Darnel, D. (2022). Lithuanian News Websites Delete Public Comments to Prevent COVID-19 Misinformation, february 15. https://www.akilligundem.com/lithuanian-news-websites-delete-public-comments-to-prevent-covid-19-misinformation/?ajax=1
44. Agamben, G. (2005). State of Exception. Chicago University Press.
45. Constitutional Court of The Republic of Lithuania. (2004). Ruling of 13 December 2004, case No. 51/01-26/02-19/03-22/03-26/03-27/03. https://lrkt.lt/en/court-acts/search/170/ta1279/content
46. Constitutional Court of The Republic of Lithuania. (2015). Ruling of 29 September 2015, case No. 19/2013. https://lrkt.lt/en/court-acts/search/170/ta1279/content
47. Davenport, Ch. (2015). How Social Movements Die: Repression and Demobilization of the Republic of New Africa. Cambridge University Press.
48. Davenport, Ch., Johnston, H., Mueller, C. (2005). Repression and Mobilization. University of Minnesota Press.
49. Earl, J. (2003). Tanks, Tear Gas, and Taxes: Toward a Theory of Movement Repression. Sociological Theory, 21(1), pp.44-67.
50. Earl, J., Soule, S.A., McCarthy, J.D. (2003). Protest under Fire? Explaining the Policing of Protest. American Sociological Review, 68(4), pp.581-606.
51. Earl, J., Soule, S.A. (2006). Seeing Blue: A Police-Centered Explanation of Protest Policing. Mobilisation: An International Quarterly, 11(2), pp.145-164.
52. FAO. (2020). Governmental Resolution No. 207 declaring quarantine on the territory of the Republic of Lithuania, may 15. https://www.fao.org/faolex/results/details/en/c/LEX-FAOC195281/
53. Gaučaitė-Znutienė, M. (2022). Lithuania Suspends Covid Certificates – What You Need to Know. February 5. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1605682/lithuania-suspends-covid-certificates-what-you-need-to-know
54. Government of the Republic of Lithuania. (2020b). Resolution 'On Declaration of State-Level Emergency', No. 152 on 26 February 2020. Valid from 26 February 2020 ('Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2020 m. vasario 26 d. Nr. 152 "Dėl valstybės lygio ekstremalios sistuacijos paskelbimo'). https://www.e-tar.lt/portal/en/legalAct/50a2ef10d8ce11eb9f09e7df20500045
55. Human Rights Watch. (2020). World Report 2020. Events of 2019. https://www.hrw.org/world-report/2020
56. Jefferson, T. (1990). The Case Against Paramilitary Policing. Open University Press.
57. King, M., Waddington, D. (2004). Coping With Disorder? The Changing Relationship Between Police Public Order Strategy And Practice. A Critical Analysis of The Burnley Riot. Policing & Society, 14(2), pp.118-137.

58. Konstytucja Republiki Litewskiej. (n.d.). https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Litwa_pol_010711.pdf
59. Lithuania's Constitution of 1992 with Amendments through 2019. (2021). https://faolex.fao.org/docs/pdf/lit129855.pdf
60. LRT.lt. (2021a). Lithuania looks to Bar Unvaccinated People from Non-essential Shops and Services. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1462820/lithuania-looks-to-bar-unvaccinated-people-from-non-essential-shops-and-services
61. LRT.lt, (2021b). Protesters Clash with Police as Rally Outside Lithuanian Parliament Turns Violent. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1466554/protesters-clash-with-police-as-rally-outside-lithuanian-parliament-turns-violent
62. Ministry of Health of the Republic of Lithuania. (2020). Decree 'Due to Conditions for the Organization of Culture, Entertainment and Other Events', № V-1462, 15 June. Valid from 17 June ('Dėl kultūros, pramogų ir kitų renginių organizavimo būtinų sąlygų'). https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/1125c9b0af1311eab9d9cd0c85e0b745/WnoKPBHNjo
63. Porta, D. della, Reiter, H. (2006). The Policing of Global Protest: The G8 at Genoa and its Aftermath. In D. della Porta, A. Peterson, & H. Reiter (eds.), The Policing of Transnational Protest (13-41). Ashgate Publishing Limited.
64. Porta, D. della. (2013). Clandestine Political Violence. Cambridge University Press.
65. Movements in Comparative Perspective. Routledge.
66. Rezmer-Płotka, K. (2022). Policing Civil Disorder in Pandemic-Driven Bulgaria. Political Life, 3, pp.56-61.
67. Steniulienė, I. (2023). One Person Accused of Organising August 2021 Riot at Lithuanian Parliament. January 9. https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1862709/one-person-accused-of-organising-august-2021-riot-at-lithuanian-parliament
68. Waddington, D. (2007). Policing Public Disorder: Theory and Practice. Willan.
69. Waddington, D., King, M. (2005). The Disorderly Crowd: From Classical Psychological Reductionism to Socio-Contextual Theory. The Impact on Public Order Policing Strategies. Howard Journal, 44(5), pp.490-503.
70. Waddington, P.A.J. (1991). Strong Arm of the Law: Armed and Public Order Policing. Oxford University Press.
71. Wang, P., Joosse, P., Cho, L.L. (2020). The Evolution of Protest Policing in a Hybrid Regime. The British Journal of Criminology, 60(6), pp.1523-1546.

Received: 26.07.2023 Accepted: 03.09.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/22-27

Sevda Novruzəliyeva
Azərbaycan Tibb Universtiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevda.novruzaliyeva@mail.ru
Validə Vəliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
konulki78@gmail.com

KOMMUNİKATİV PROSESDƏ NEQATİV SÖZ VƏ NEQATİV DAVRANIŞ

Xülasə

Kommunikativ prosses hər zaman yenilənən, mürəkkəb çalarlara sahib olan bir ünsiyyətdir. Onu heç bir yazı tam araşdıra bilməz, çünki bu nəhəng mənəvi okean hər an yenilənir, yeni incəliklərə yüklənir. Məqalədə filoloq alimin neqativ söz və neqativ davranışa dair seçdiyi sitatlar, yazdığı şərhlər yer alır.

Çağdaş internetin ingiliscə saytları dünya elminə, o cümlədən kommunikasiya elminə böyük pəncərədir. Bu elmi-informasiya məkanında arzu olunan hər nəyi tapmaq olur, yetər ki, tədqiqatçı ingiliscəni elmi-tədqiqat səviyyəsində bilsin. Bu məqaləyə yön verən, onun maraqlı edəcək də elə budur.

Açar sözlər: *kommunikasiya, söz, düşüncə, enerji, güc, neqativ söz, neqativ davranış, ruhani lider, yazar*

Sevda Novruzaliyeva
Azerbaijan Medical University
PhD in Philology
sevda.novruzaliyeva@mail.ru
Valida Valiyeva
Azerbaijan Medical University
PhD in Philology
konulki78@gmail.com

Negative words and negative behavior in the communicative process

Abstract

The communicative process is a communication that is always updated and has complex nuances. No writing can fully explore it, because this huge spiritual ocean is renewed every moment, loaded with new subtleties.The article contains selected quotations and comments written by a philologist scientist on negative words and negative behavior.

English-language websites of the modern Internet are a big window to world science, including communication science. One can find everything in this scientific-information space, but the researcher must know English at the scientific-research level. This is what drives this article and makes it interesting.

Keywords: *communication, word, thought, energy, power, negative word, negative behavior, spiritual leader, writer*

Giriş

Negative thougts will destroy you.
Always keep a positive attitude.
Buddha

Negativ düşüncələr sizi çökdürəcək.
Hər zaman pozitiv yanaşma sərgiləyin.
Budda

İnsanlıq özünü tanıyandan düşüncələrini ötürmək, emosiyalarını bölüşmək, istədiyini əldə etmək yolunda ilk intellektual silah olaraq sözdən yararlanır. Söz insanın mənəvi xəzinəsi olmaqla həyatda dominantlıq (aparıcılıq) qazanır. Söz ustaları olan şair və yazarlar söz ilə insanın ən dərin duyğularını dilləndirir, oxucularını sirli söz bazarına çəkir, onlara platonik (ülvi) anlar yaşadırlar. Sözün daşıdığı böyük güc təkcə emosiyalar yaratmır, o həm də hərəkətlər yaradır. Emosiyalar görünməyən hərəkətlər sırasında yer alır, hərəkətlər isə görünən emosiyalardır. Sözün gücünə baxın ki, Tanrının şah əsəri olan insanın emosiya və hərəkət olmaqla iki böyük xəzinəsinə fərman verir. Ömrünün 63-cü ilini yaşayan amerikan yazarı, motivasiya edici çıxışlar ustası Antoni Robbins yazır (Robbins, 2018: 247; Kripalani, 1983: 78).

Throughout human history our greatest leaders and thinkers have used the power of words to transform our emotions, to enlist us in their causes, and to shape the course of destiny. Words can not only create emotions, they create actions. And from our actions flow the results of our lives.

İnsanlıq tarixi boyunca ən böyük öndərlərimiz və düşüncə sahiblərimiz emosiyalarımızı dəyişdirmək, bizi öz motivlərinə daxil etmək və taleyin gedişatını təyin etmək üçün sözlərin gücündən istifadə etmişlər. Sözlər təkcə emosiyalar yaratmır, hərəkətlər də yaradır. Və hərəkətlərimizdən həyatımızın sonucları çıxar.

Dünyada sözdən güclü maddi və qeyri-maddi heç nə yoxdur. Kosmik gəmiyə saniyədə 16 km sürət verib Aya oturdan, ölçüsüz səmanı öyrənən, dənizlərin və okeanların sirlərini aşkara çıxaran, 2300 il bölünməz sayılan atomu bölən, super dağıdıcı silahlar yaradan, 1 saniyə içində milyonlarca əməliyyat aparan super kompüterləri var edən, mikroskopla milyon dəfə böyüdülərək canlı hüceyrələri tədqiq edən, Yer təkindəki sərvətləri kosmosdan gördürən-bütün bunları ram edib insanlığın qulluğuna verən sözdür, pozitiv olmaqla insanlara fayda verən və neqativ olmaqla insanlara ziyan verən sözdür. 19-cu əsr amerikan qadın şairi Emili Dikson demişkən (2):

I know nothing in the world that has as much power as a word. Sometimes I write one, and l look at it until it begins to shine.

Dünyada söz qədər gücə sahib olan heç nə tanımıram. Bəzən birini yazıram və o, parıldamağa başlayana qədər ona baxıram.

Bu xanım yazdığı hər sözü qısa bir ara sonra parlayan görüb. O, doğru buyurur, sözü parladan onun içindəki enerjidir, amma bu enerji hər gözə görünməz, yaradıcı sözü yaradan sənətkar gözünə görünər.

Mətn. Söz və düşüncə bir-biri ilə sıx bağlı olan anlayışlardır. Söz səslənən düşüncədir, düşüncə isə səslənməyən sözdür. Bir insanın gerçək kimliyini dediyi sözlər yox, səsləndirmədiyi düşüncələr ortaya qoyur. Buna görə hər bir fərd deyəcəyi sözləri çox götür-qoy etməli, onların pozitivliyini və neqativliyini öncədən görə bilməlidir. Atılan ox, doğan günəş, axıb gedən zaman geri qayıtmadığı kimi, deyilən söz də geri dönmür, deyilməmiş bir söz ola bilmir. Unutmayaq, söz canlı varlıq deyil ki, zamana dayansın, bir zaman kəsiyindən digər zaman kəsiyinə kimi yaşasın. Söz səslənərsə, səsləndiyi çevrədə qalmaz, getməli olduğu sonsuz göylərə yol alar, bir daha səs olaraq qayıtmaz, exo (əks-səda) olaraq qayıdar. Səslənən söz pozitiv (yaşam verici) olursa-exosu pozitiv olar, neqativ (yaralayıcı) olursa, təbii ki, exosu neqativ olar. Düşüncə və söz birliyi insanın taleyini, başına nələr gələcəyini real olaraq ortaya çıxarır. Hindistan müstəqillik hərəkatının siyasi və ruhani lideri Mahatma Qandi 20-ci əsrdə "söz, hərəkət, vərdiş, dəyər, tale" beşliyinin başında söz anlayışını qoyaraq, insanın öz yaşamının memarı olduğuna diqqət çəkərək vurğulayırdı ki (3):

Your words become your actions, your actions become your habits, your habits become your values, your values become your destiny.

Sözləriniz hərəkətlərinizə, hərəkətləriniz vərdişlərinizə, vərdişləriniz dəyərlərinizə, dəyərləriniz taleyinizə dönür.

Söz maddi olmayan bir varlıq olaraq enerji və gücə sahibdir. Onu dinamik edən, bir ara sonra reallığa çevirən bu enerji və gücdür. Bu ikisi olmadıqda söz bir başqasının zehnində iz qoya bilməz, motivasya edə bilməz, ruhlandıra bilməz, yönəldə bilməz. Neçə ki söz görünən varlıq olaraq lüğətdə yer alır, məsum və gücsüz olur, pozitiv ya neqativ özəlliklərə sahib olduğunu gizli saxlayır. Bu iki

özəllik söz səslənən anda üzə çıxır. Deməк, söz insan qulluğunda duran varlıqdır, onu neqativ ya pozitiv edən insanın özüdür, bir başqası deyil. Amerikan roman və hekayə yazarı Nathaniel Havthorne 19-cu əsrdə sözün səslənmədikcə məsum və gücsüz olduğunu, səsləndikdə isə pozitiv (yaradıcı) ya da neqativ (dağıdıcı) gücə sahib olduğunu belə açıqlayır (Hawthorne, 2016: 97):

Words so innecent and powerles as they are, as standing in a dictionary, how potent for good and evil they become in the hands of one who knows how to combine them.

Lüğətdə dururkən nə qədər məsum və gücsüz olan sözlər onları birləşdirməyi bilən birinin əlində nə qədər yaxşıya və şərə qulluq edən hala gəlir.

Bəzən sözlər pozitiv rola girərək kömək edir, başçılıq edir, yönləndirir, yaxşıya doğru ram edir. Bəzən neqativ rola girərək tərəqqiyə mane olur, incidir, ziyan gətirir və aşağılayır. Bunları edən sözdəki gizli yatan enerji və gücdür, başqa sözlə, pozitiv ya neqativ gücdür. 1972-ci ildə dünyaya gələn, yəhudi kökənli amerikan yazarı Yehuda Berq yazır ki (5):

Words have energy and power with the ability to help, to head, to hinder, to hurt, to harm, to humiliate and to himble.

Sözlər kömək etməyə, başçılıq etməyə, mane olmağa, incitməyə, zərər verməyə, aşağılamağa və ram etməyə yol açan enerji və gücə sahibdir.

Neqativ söz işlətməkdən çəkinən insan istər-istəməz pozitiv düşünməyə başlayar. Arada neqativ (pozucu) söz olmadıqda insanın dünyaya baxış bucağı müsbətə doğru dəyişir, qabaqlar işlətdiyi yanlış versiyalardan, uğursuz işlərdən yavaş-yavaş uzaqlaşır. Beləliklə, uzaqlaşdıqca onun neqativ ünsiyyət çevrəsi daralır, amma pozitiv düşüncə daşıyıcısı olan insanların araya girməsi ilə pozitiv ünsiyyət çevrəsi güclənir. Göründüyü kimi, neqativ düşünməyi, neqativ söz deməyi, neqativ davranmağı dayandıran bir fərd qurtuluşa çatacaq. Bir ara sonra belə insanın cəmiyyətdə tutduğu mövqe yeni bir sağlam görkəm alar, həyatı yeni bir düzənə girər. Səksən yaşını yaşayan yapon kökənli amerikan rəssamı Yoko Ono neqativ bir yaşam məkanından çıxmaq, həyatın üzünə gülümsəmək üçün təklif edir (6):

Try to say nothing negative about anybody for three days, for forty-five days, for three months. See what happens to your life.

Üç gün, qırx beş gün, üç ay boyunca kimsəyə neqativ bir şey deməməyə çalışın. Baxın həyatınızda nələr olur.

Həyata yanaşma ya pozitiv ya neqativ ya da pozitiv-neqativ olur. Bir insan bir problemə qarşı dirəniş göstərib pozitiv yanaşma sərgiləsə, qısa zaman kəsiyində bu problemdən qurtulacaq. Əgər bu durumda pozitiv-neqativ yanaşma sərgiləsə, problemdən yarı qurtaracaq. Əgər neqativ yanaşma sərgiləsə, problemdən heç qurtulmaz. Demək, nə qədər ki birinin davranışına neqativ düşüncələr fərman verir, ona qurtuluş yoxdur, çünki çəkdiyi acılar onu rahat buraxmaz, bir uğursuzluqdan qurtulmamış yeni bir uğursuzluq onun qapısını çalacaq, yaşadığı mühit ara vermədən onu üzəcək, bu gedişlə də həyatı zindana dönəcək. Çıxış yolu ancaq ondadır ki, neqativ (üzücü) düşüncələr yerinə pozitiv (qurucu) düşüncələrə yüklənsin və yükləndikcə beynində neqativliyin pasları açılacaq, yerinə pozitivliyin şüaları sayrışar. Bax elə bu andan qarşıda duran uğurlar ona ilkin mesajlar göndərəcək. Ömrünün 80-ci ilini yaşayan amerikan aktyoru və bəstəkarı Villie Nelson tövsiyə edir ki (7):

Once you replace negative thoughts with positive ones, you will start having positive results.

Neqativ düşüncələr yerinə pozitiv düşünsəniz, pozitiv nəticələrə sahib olmağa başlayacaqsınız.

Həyatda hamı istəyir ki, gözəl şeylərə sahiblənsin. İnsan xeyirsevər və yardımsevər olursa, onun varlığına mərhəmət və şəfqət hopursa, başqalarının malında gözü olmursa, yaşamı sevgidən qaynaqlanırsa, bir kimsənin həyat düzəninə əngəl olmursa, davranışından saygı sərgilənirsə, pozitiv duyğular paylaşırsa, səbrə və təmkinə yüklənirsə, bir sözlə, pozitiv insan olursa-yalnız bu durumda o, gözəlliklərin gerçək daşıyıcısı olaraq qibtə olunan bir şəxsiyyətə dönür. Buddizm fəlsəfəsinin banisi Qautama Budda 26 əsr öncə xoşbəxt olmaq üçün neqativ düşüncədən, neqativ sözdən, neqativ davranışdan uzaq durmağı buyuraraq demişdi ki (Ryo, 2016: 49):

Beautiful things happen when you distance yourself from the negative.

Neqativdən özünüzü uzaqlaşdırsanız, gözəl şeylər baş verəcək.

İnsana enerji verən və ondan enerji alan faktorlar var. Enerji verən və enerji alan faktorların başında söz dayanır. Söz xoşa gəlimli, yönləndirici, ruh verici, yardım edici olanda pozitiv olur. Söz ara vuran, incik salan, kin yayan, eqo törədən olanda neqativ olur. Pozitiv söz ürəyə mum kimi yatır, ona məlhəm kimi hopur, odur ki, bu sözə dərman sözü deyilir. Neqativ söz və davranış isə ürəyin ritmini və beynin potensialını zəhərləyir, odur ki, ona zəhərli söz deyilir. Pozitiv söz enerji verirsə, neqativ söz enerjini tükədir. Enerjisi tükənən insan cəmiyyətin yararlı fərdi ola bilmir, mənəvi şikəst olur. 2015-ci ildə dünyasını dəyişən amerikan protestant keşişi, motivator-natiq Robert-Harold Şuller vurğulayır ki (5):

Creative words generate energy, neqative words drain out energy.

Yaradıcı sözlər enerji yaradır, neqativ sözlər enerjini tükədir.

Neqativ söz və neqativ davranış beyinə neqativ izlər qoyur, neqativ izlər qoyduğundan istər düşüncə, istərsə də bədən zəhərlənir. Deməк, neqativ söz həm də zəhərli söz, neqativ davranış həm də zəhərli davranışdır. 2012-ci ildə dünyadan köçən amerikan yazarı, motivasiya natiqi Ziq Ziqlar tövsiyə edir ki, neqativ sözləri və neqativ davranışları xatırlayaraq beynimizdə onları yaşatmayaq. Əgər yaşatsaq, bütün bədəni kontrol altına alan beynin potensialını tükətmiş oluruq (9):

Do not let negative and toxic people rent space in your head. Raise the rent and kick them out.

Neqativ və zəhərli insanların sizin beyninizdə yer kirayə etməsinə izn verməyin. Kirayəni artırın və onları bayıra atın.

Hədəf insanı öz arxasınca çəkib aparan böyük bir gücdür. Hədəf (məqsəd) yox ikən, insan həyatının anlamı qalmır, arada bir boşluq yaranır. Zehnin üst qatlarında olmalı olan motivasiya hədəfə çatmaq yolunda güvənilən bir xatırlayıcıdır. Qarşıya qoyulan hədəf öz sahibinin çevrəsini və tərəqqisini baltalamalı deyil, onu təşfiq edən bir praktik vasitə olmalıdır. Hədəfin insan beynində qalıcı olub sönməməsi üçün vərdiş, məsuliyyət, davamlılıq, çalışqanlıq, bacarıq, qərarlılıq, dirəniş kimi faktorlara ehtiyac duyulur. Sadalanan faktorları güvənli durumda saxlamaq üçün, hədəfə çatana qədər onlara yaşam vermək üçün ilk öncə neqativ düşüncələrdən, neqativ insanlardan və neqativ durumlardan uzaq durmalıyıq. Bu üçü bir zəhər olaraq hədəfə çatmanın qarşısını alır. Budda doğru buyurur ki (8):

Gravitate towards your goals and avoid negative people and situations.

Hədəflərinizə yönəlin və neqativ insanlardan və durumlardan yayının.

Neqativ bir fərd həm də zəhərli bir fərddir. Zəhər canlı varlığı nə günə qoyursa, neqativ anlar da insanı o günə qoyur. Neqativ düşüncə və neqativ fərdlər insandan sevincini, enerjisini və dincliyini qopararaq alırlar. Budda neqativ, zəhər yayanlara "insan" demir, aşağılayıcı olaraq "fərd" anlamında "individual" deyir. Sitatda yer alan ("drain of") "tükədirlər" feilindən bu anlaşılır ki, sevinci, enerjisi və dincliyi tükənən birinin hər nəyi tükənmiş olur, sona çatmış olur. Demək, "sevinc, enerji, dinclik" üçlüyünün ən ilkin və barışmaz düşməni neqativdir (8):

Toxic individuals drain us of joy, energy and peace.

Zəhərli fərdlər sevincimizi, enerjimizi və dincliyimizi tükədirlər.

Düşüncə neqativ notlara yüklənəndə ən adi hallarda belə, insan pessimist olarsa, mütləq ən pisini düşünəcək və beynini bu ən pisə doğru yönləndirəcək. Neqativ düşünən bu bəladan qurtulmaq üçün ilk olaraq pozitiv düşünməyə başlamalı, əski neqativ duyğulara əsla qayıtmamalı, xəyal gücünə dayanaraq pozitiv duyğular qurmalı, sahib olduqlarına qarşı özündə minnətdarlıq və təşəkkür hissi oyatmalı, davamlı olaraq pozitiv işlər görməyə alışmalı, rahatlanmanın özəl yollarını arayıb tapmalıdır. Neqativ notlara qarşı qabaqlayıcı işlər görməyən birisi çıxılmaz maddi və mənəvi problemlərlə üzləşəcək, sağlamlığında ciddi, hətta sağalmaz fəsadlar yarana biləcək. Tibetin ruhani dini lideri Dalai Lama tərəfindən söylənən aşağıdaki sitat tam olaraq yerinə düşür (10):

Consider that not only do negative thoughts and emotions destroy our experience of peace, they also undermine our health.

Bil ki, neqativ düşüncə və duyğular təkcə dincliyimizin düzənini çökdürmür, həm də sağlamlığımızı sarsıdırlar.

Neqativ olduqları üçün zəhərli sayılan insanlar ünsiyyət saxladığı insanları tədricən (zaman-zaman) mənəvi baxımdan öldürürlər-onların pozitiv ruhunu öldürür, onların zehnini (ağlını) və duyğularını istədikləri kimi idarə edirlər. Canlı bir insanı yaradıcı bir insana çevirən onun zehni və duyğularıdır. Yazıqlar olsun o kimsəyə ki, zehni və duyğuları neqativ bir fərdin diktəsi altında ola. Neqativ insanları arsen adlı kimyəvi bir maddəyə bənzədən Dalai Lama vurğulayır ki, neqativ insanlardan qurtulmağın bircə yolu var, o da onları buraxmaqdır, çünki neqativ atmosfera yayan birisi çətin ki, bu mənəvi bəladan qurtulsun (10):

Like arsenic, toxic people will slowly kill you. They kill your positive spirit and play with your mind and emotions. The only cure is to let them go.

Arsen kimi zəhərli insanlar sizi yavaş-yavaş öldürərlər. Onlar pozitiv ruhunuzu öldürür, zehniniz və duyğularınızla oynayırlar. Bunların tək çarəsi onları buraxmaqdır.

Hər kəs çalışmalıdır ki, sevgi dolu, qayğıkeş və xoşbəxt insanlarla kontakt qursun. Beləsinin sevgisi, qayğısı və xoşbəxtliyi tədricən qarşı tərəfə keçəcəkdir, o şərtlə ki, insanı aşağı duruma gətirəcək neqativlərdən yaxasını qurtarsın. 1964-cü ildə dünyaya göz açan avstraliyalı xanım yazar Heather Rose çox düzgün olaraq vurğulayır ki (11):

Surround yourself with loving, caring, happy people and get rid of the negative people that drag you down.

Özünüzü sevgi dolu, qayğıkeş, xoşbəxt insanlarla çevrələyin və sizi aşağı çəkən neqativ insanlardan yaxa qurtarın.

Sitatda xanım yazar “get rid” (“yaxa qurtarın”) frazeoloji feilini ona görə işlədir ki, neqativ insan mənfi emosiyalarla dolu olur, ondan canı qurtarmaq asan olmur. Başqa sözlə, neqativlərdən ayrılmaq olmur, yaxa qurtarmaq olur.

Neqativ davranışın bir çox qolları var. Şikayət, başqasının nöqsanlarını aramaq, bir-birinin ayağını çəkmək, yalnız özünü düşünmək, insanları özləri kimi miskin bir duruma qoymağa çalışmaq neqativ özəlliklərin yalnız bir neçəsidir. Şikayət bolluğa yol açmaz, nöqsan arayanın dəyəri olmaz, ona-buna pislik edən yaxşı günə qalmaz, yalnız özünü düşünən şərəfli sayılmaz, hamını özü kimi miskin (bədbəxt) etməyə çalışan xoşbəxt olmaz. Çağdaş amerikan kinoaktrisası Cessika Cones dünyanın sadalanan insanlarla dolu olduğunu qeyd edir (11):

The world is full of people who complain, who look for the negative in life and are constantly pulling each other down. The world is full of people who think only of themselves and try to make the rest of the world as miserable as the are.

Dünya şikayət edən, həyatda neqativ arayan və daim bir-birini aşağı çəkən insanlarla doludur. Dünya yalnız özünü düşünən və dünyanın qalanını özləri kimi miskin etməyə çalışan insanlarla doludur.

Yekun olaraq vurğulayırıq ki, uğur qazanmaq, çevrəsində seçilmək, dinc bir yaşama sahib olmaq, qınaq obyektinə çevrilməmək, həyatın normal axınına uyğun yaşaya bilmək üçün mütləq anlamda bütün neqativlərdən (neqativ düşünənlərdən, neqativ danışanlardan, neqativ davrananlardan) uzaq durmaq dəyişməz aparıcı şərtdir. 1975-ci ildə doğulan, amerikalı aktrisa və iş adamı Germany Kent doğru buyurur ki (12):

In order to reach your highest potential, it is imperative that you remove all negative people from your life.

Ən üstün potensiala çatmaq üçün bütün neqativ insanları həyatınızdan çıxarmanız aparıcı şərtdir.

Məqalədə yer alan sitatların çoxu çağdaş dövrümüzdə yaşayan seçilən insanların kəlamlarıdır. Bu da belə ümumbəşəri aktual problemə orta yaşlı insanların prizmasından baxmaqdan irəli gəlir.

Mövzunun aktullığı.

Neqativ söz və neqativ davranış kommunikativ prosesdə tez-tez rastlanan bir haldır. İnsan özünü tanıyandan bəri bu qınanan yanaşma olub, indi də var. Onları aradan götürmək olmaz, onlardan yayınmaq olar.

Məqalənin aktuallığı odur ki, ruhani lider, yazar, şair, siyasətçi, aktyor, bəstəçi, rəssam olan seçilən şəxslərin ingiliscə 17 sitatının, məqalə müəllifinin azərbaycancaya etdiyi maksimum dəqiq

tərücəmələrin və kimsənin rəyindən istifadə etmədən məqalə müəllifinin yazdığı açıqlamaların işıqında bu mövzu araşdırılır.

Nəticə

Bu elmi yazıda neqativlər qınanan proses olaraq tədqiq olunur, onların cəmiyyətə yaşatdığı ziyanlara işıq salınır, onlardan yayınma yolları göstərilir.

Mövzu o zaman aktual olur ki, böyüklərin sözlərinə yeni yanaşma, yeni dəyərləndirmə sərgilənsin, çağdaş insan ondan yararlana bilsin. Düşünürük ki, məqalədə bu aspektlər yer alır, həm də orjinal və tərcümə dillərinin təqdimatında.

Ədəbiyyat

1. Robbins, A. (2018). Unlimited power. Black Choice, 247 p.
2. Kripalani, K. (1983). Gandhi's life in his own words. India: Navajivan Publishing House, 248 p.
3. https://www.awakenthegreatneswithin / 50quotes Emily Dickson
4. Hawthorne, N. (2016). A memoir, Leopold Classic Library, 324 p.
5. https://www.inc.com / 26Brilliant Quotes on Words / Yehuda Berg
6. https://www.azquotes.com / Top 25 Power of Words / Yoko Ono
7. https://www.brainyquote.com / Negative Thoughts / Willie Nelson
8. Ryo, O. (2016). The essence of Buddha. Shambhala: New edition, 178 p.
   https://www.linkedin.com / Do not negative / Zig Ziglar
10. https://www.azquotes.com / Dalai Lama Quotes
11. https://www.hapierhuman.com / 63 Negative Quotes / Heather Rose, Jessica Jones
12. https://www.quotement.com / top 120 Negative Quotes / Germany Kent

Göndərilib: 14.07.2023 Qəbul edilib: 01.09.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/28-32

Ülviyyə İbrahimova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
ulviyya.ibrahimova.rahman@gmail.com

MÖVLUD SÜLEYMANLININ HEKAYƏLƏRİNDƏ DİALEKTİZMLƏR

Xülasə

Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı Azərbaycan ədəbiyyatına bir-birindən maraqlı süjet xəttinə malik əsərlərlə töhfə verib. Onun roman, povest və hekayələri zəngin lüğət tərkibinə malikdir.

Yazıçılar bəzən bədii əsərlərdə milli adət-ənənə, xalqın həyat tərzi və yaşayışına aid fikirləri daha aydın əks etdirmək üçün ümumişlək olmayan sözlərdən istifadə edirlər. Bu söz qruplarından biri də dialektizmlərdir. Bədii əsərlərin dilində işlənən məhəlli xarakterli sözlər dialektizm hesab edilir. Məqalədə Mövlud Süleymanlının hekayələrindəki dialektizm nümunələri tədqiqata cəlb olunub. Onların bədii əsərə qatdığı çalarlar izah edilib.

Açar sözlər: *dialektizm, dialekt, lüğət, lüğət tərkibi, leksikologiya, ədəbi dil, Mövlud Süleymanlı*

Ulviyya Ibrahimova
Baku State University
PhD student
ulviyya.ibrahimova.rahman@gmail.com

Dialectisms in Movlud Suleymanli's stories

Abstract

National writer of Azerbaijan Movlud Suleymanli contributed to Azerbaijani literature with works with interesting plot lines. His novels, tales and stories have a rich vocabulary.

Writers sometimes use words that are not common in the language in literary works to more clearly reflect the ideas related to national traditions, people's way of life and living. One of these groups of words is dialectisms. Local words used in the language of literary works are considered dialectism. In the article, the examples of dialectism in the stories of Movlud Suleymanli are involved in the study. The shades they added to the artistic work are explained.

Keywords: *dialecticism, dialect, dictionary, vocabulary of the language, lexicology, literary language, Movlud Suleymanli*

Giriş

Dil yaradılışın inkişafı və təşəkkülü tarixində ortaya çıxan, bu təşəkküllə birbaşa bağlı olan məfhumdur. İnsan təfəkkürünün ifadə vasitəsi olan dil ünsiyyətə xidmət edir. Həsrət Həsənov yazır: "Dil milli iqtisadi, siyasi, mənəvi əlaqələrin meydana gəlməsi və möhkəmlənməsi nəticəsində milli dil kimi formalaşır. Dil, əslində, milli inkişafın həm səbəbi, həm də nəticəsi kimi çıxış edir, iqtisadi və siyasi təmərküzləşməsinə səbəb olur" (Həsənov, 2005: 281).

Tarixən insanların bir-biri ilə ünsiyyəti yazılı və ya şifahi şəkildə mövcud olmuşdur. Yazıçının oxucu ilə ünsiyyəti də dil və onun ədəbi imkanları vasitəsilə mümkündür. Ədib sözlərin, kəlmələrin, ifadə və cümlələrin sehrli gücündən istifadə edərək oxucusuna obrazın duyğu və düşüncələrini, mənəvi hallarını, düşdüyü situasiyanın və hadisənin məğzini anladır. Usta yazıçının qələmindən süzülənlər oxucuya əvəzsiz zövq verir, onu düşündürür. Bədii əsərlər həm də xalqın dilini və tarixini qoruyub mühafizə edən, gələcək nəsillərə ötürən vasitədir. Lüğət tərkibi, bədii-üslubi imkanları kifayət qədər zəngin olan dilimiz yazıçıya rəngarəng süjet xətti və obrazlar palitrası yaratmağa imkan verir.

Bədii əsərlərin dilini zənginləşdirən söz qruplarından biri də dialekt sözləridir. Dilçilik ədəbiyyatında bu sözlər dialekt leksikası, məhəlli sözlər, professionalizm və dialektizm terminləri ilə ifadə olunur. Məhərrəm Məmmədli bu termini belə izah edir: "Dialektizm dilçilikdə iki mənada anlaşılır; birincisi, bədii ədəbiyyatda işlənən dialekt sözləri, ikincisi də yalnız dialektə xas olan sözlər (buna spesifik dialekt sözləri, özünəməxsus sözlər də deyilir (Məmmədli, 2019: 12). Alimlər dialektizmləri fərqli təsnif etmişlər. Afad Qurbanov fonetik, lüğəvi, qrammatik dialektizmləri göstərmiş, lüğəvi dialektizmləri isə xarakterinə görə dörd növə ayırmışdır: leksik, leksik-semantik, semantik və frazeoloji (Qurbanov, 2015: 266). Həsrət Həsənov dialektizmlərin fonetik, morfoloji, leksik, semantik və leksik-semantik növlərini təsnif etmişdir (Həsənov, 2005: 287). Məmmədağa Şirəliyev isə leksik xüsusiyyətlərinə görə dialektizmləri iki qrupa ayırmışdır: "1) terminoloji səciyə daşıyan sözlər; 2) terminoloji səciyyə daşımayan sözlər" (Şirəliyev, 2008: 331). Müəllif birinci qrupa təbiət hadisələri, kənd təsərrüfatı alətləri, heyvanların müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə növlərini bildirən sözləri, ikinci qrupa isə ədəbi dildə işlənməyən sözləri (məsələn, arağaş – tezdən) aid etmişdir.

Dialektizmlər dilin zənginləşməsində yaxından iştirak edir. Ədəbi dilin zənginləşməsi üçün əsas olan dialektlər zaman içərisində ədəbi dilin təsiri ilə əriyib yox olur. Dilçilər "dialektlərin ərimə prosesi"ni belə təsnif edir: "1. Sözlər dialektlərdən ədəbi dilə keçir; 2. Sözlər ədəbi dildən dialektlərə keçir" (Teymurlu, 2017: 110; Əfəndiyeva, 2012: 205). Birinci halda zamanla ədəbi dildə möhkəmlənən dialektizm dili yeni sinonim sözlə zənginləşdirir (Həsənov, 2005: 284). İkinci halda isə dialekt sözün ədəbi dildəki qarşılığı zamanla dialekt sözünü sıradan çıxarır və həmin dialekt sözü unudulur.

Məhdud bir ərazidə yaşayan əhalinin nitqinə xas sözlər yazılı ədəbiyyata bədii yaradıcılıq vasitəsilə keçir. "Üslubi cəhətdən neytral məna bildirən dialekt sözlər bədii əsərin dilinə daxil olduqda ifadəli nitq vasitəsinə çevrilir" (Əfəndiyeva, 2012: 208). Dialektizmlər bədii əsərdə ya müəllifin təhkiyəsində, ya da obrazların dilində istifadə edilir. Dialekt sözlərinin bədii dilə gətirilməsi heç də birmənalı qarşılanmamışdır. "Bir qisim alimlər (C.Xəndan, Mir Cəlal, P.Xəlilov, A.Ə.Aslanov) müəllifin təhkiyəsində dialekt xüsusiyyətlərini qüsur saydığı halda, bir qisim tədqiqatçılar (M.Arif, M.Adilov və b.) həm surətlərin dilində, həm də müəllifin təhkiyəsində məqbul hesab edir" (Mirzəli, 2020: 495; 8). Səlim Cəfərov bu barədə yazır: "Lazım olmadığı halda, yerli ləhcə və şivə sözlərinə meyil göstərmək, onları ədəbi dildə işlətmək dili korlamaqdan başqa bir şey deyildir" (Cəfərov, 2007: 72). Məhərrəm Məmmədli isə: "Dialektizmlərdən yerli-yersiz istifadə bədii əsərin dilini ağırlaşdırsa da, zərurət nəticəsində işlədilən dialektizmlər bədii dili daha da oxunaqlı edir", – deyə bildirir (Məmmədli, 2019: 12). Biz də alimin bu fikri ilə razılaşırıq.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi yazıçı ya obrazın dilini fərdiləşdirmək, ya da təhkiyə dilində xalq adət-ənənəsini, yaşayışını ifadə etmək üçün dialektizmlərdən bədii ədəbiyyatda istifadə edir. Dilin zəngin lüğət tərkibindən istifadə edərək Azərbaycan ədəbiyyatına bir-birindən maraqlı süjet xəttinə malik əsərlərlə töhfə verən yazıçılardan biri də Mövlud Süleymanlıdır. Yazıçının roman, povest və hekayələri zəngin lüğət tərkibi ilə seçilir. Bu məqalədə Mövlud Süleymanlının "Seçilmiş əsərləri"nə daxil olan hekayələrin dilindəki dialektizmləri tədqiqata cəlb etmişik. Həmin nümunələrin bir qismi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Əlamət bildirən dialektizmlər:

Orda-burda dəstələnən bozumtul bulud topaları dağları ***dəmgil-dəmgil*** *kölgələdi* (Süleymanlı, 2006: 369). Nümunədə verilən dəmgil sözü Borçalı, Çənbərək, Qazax, Şəmkir şivələrində seyrək, tək-tək, orda-burda mənasında işlənir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 125). Yazıçı iki sözün təkrarı ilə mürəkkəb söz yaradıb.

Mahmud kişi də irəli yeriyib ağacın qabığından götürdü, burnuna tutub iylədi, ***kirimişcə*** *yanındakılara dedi* (Süleymanlı, 2006: 375). Sakitcə, dinməzcə mənalarını bildirən kirimişcə sözü Borçalı, Salyan, Qazax, Ucar şivələrində işlənir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 255).

Qarın rəngi göyə çalırdı; yayda – yan-yörəyə sərinlik, dinclik havası yayan alçacıq, ***yosma*** *təpəliklərin görkəmindən qəzəb, hirs yağırdı* (Süleymanlı, 2006: 451). Yosma sözü Biləsuvar,

Cəlilabad, İmişli, Kürdəmir şivələrində işlənir, alçaq (daxma) deməkdir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 551). Nümunədə də bu söz alçaq təpəlikləri bildirir.

*Biri var idi, biri yox idi, Elbəy, bir **kəlin** qoyun var idi, bir gün... bu **kəlin** qoyun dedi* (Süleymanlı, 2006: 386). Kəlin Ağcabədi, Ağdam, Başkeçid, Borçalı, Culfa, Füzuli, Hamamlı, Xocavənd, Kürdəmir, Qax, Qazax, Şəmkir, Tovuz şivələrində buynuzlu qoyunu bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 248).

*Kirvəliyə türk Uğurlu bir **alapaça** ürgə at verdi* (Süleymanlı, 2006: 461). Alapaça Ağdaş şivəsində işlənən paçasının arası ağ atı bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 20).

2. Əşya, məkan, varlıq və s. ifadə edən dialektizmlər:

*Həmişə belə çiskin gələn kimi **qıymaca** şalını başına çəkib gicitkən dərməyə çalışardı* (Süleymanlı, 2006: 365). Bu nümunədə istifadə olunan qıymaca sözü Başkeçid, Borçalı, Qazax şivələrində [qıymaça] şəklində istifadə edilir. Üçkünc və ya dördkünc baş yaylığı deməkdir (ADDL, 2007: 304).

*Hər il payızın **yeləni** qızaranda babamın tənbəki payı gələrdi* (Süleymanlı, 2006: 367). Nümunədəki yelən sözünün dialektoloji lüğətdə iki mənası göstərilib. Belə ki, Kürdəmir, Naxçıvan, Şamaxı şivələrində bu söz kiçik palaz, örtük mənasını, Füzuli, Gədəbəy, Gəncə, İmişli, Kürdəmir, Qax, Qazax, Mingəçevir, Tovuz şivələrində isə kəlağayı, yorğan, palazdakı haşiyəni bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 546). Fikrimizcə, yazıçı burada payız fəslində təbiət yorğanının qızılı rəngə boyanmasından bəhs edib.

*Qəssabın yanından keçirdi, **çəngəldən** qoyun cəmdəkləri asılmışdı* (Süleymanlı, 2006: 386). Çəngəl sözü paltar asmaq üçün istifadə edilən asılqan deməkdir. Goranboy, Qazax, Şəki, İrəvan şivələrində işlədilir. Burada isə qəssabxanada kəsilən heyvanların asıldığı dəmir asılqan mənasındadır.

Başını qaldırdı, gördü oğlu paltar **zivəsini** *sallayıb eyvannan aşağı, ağlayıb qışqırır* (Süleymanlı, 2006: 387). Bakı, Lənkəran, Ordubad şivələrində işlənən zivə sözü paltar sərilən ip deməkdir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 563).

*Gümüş kəmər idi, gümüş yaxalıq, **dingə**, bilərzik idi ki, daha heç kəsə lazım deyildi* (Süleymanlı, 2006: 395). Bu söz dialektlərdə üç mənada işlənir: 1) Cənubi Azərbaycan, Cəbrayıl, Şamaxı şivələrində hündür yer, təpə və ya camaatın söhbət üçün toplaşdığı yer; 2) Çənbərək, Gəncə, Qazax, Şəmkir şivələrində kiçik qoz ağacı və ya kəsilmiş ağacın kötüyü; 3) Gəncə, Qazax, Ordubad, Şamaxı şivələrində başa bağlanan bəzək geyimi və Borçalı, Hamamlı, Kürdəmir, Qazax şivələrində çələng (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 135). Nümunə verilən cümlədəki həmcins üzvlərə nəzər saldıqda geyim üçün istifadə edilən bir əşya olduğu aydın olur.

*Kəlin qoyunun böyrəklərini də bişirib verdilər Turaba, dedilər, bu da sənin **nəmərin*** (Süleymanlı, 2006: 419). Nəmər sözü müxtəlif şivələrdə işlənir. Bir neçə mənası var: toyda ev sahibinə və ya aşığa verilən pul; toyda paylanan şirniyyat; oğlan evlənəndə və ya qız ərə gedəndə onlara verilən hədiyyə (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 372).

*Ala it bir-bir həyətlərə döndü, diş ağardan, baş qaldıran itləri boğdu, gəlinlər, qızlar, qarılar haya çıxdı, **tolamaz** atdılar, ala it quyruğunu belinə qoyub uzaqlaşdı, heç kəsə endimədi* (Süleymanlı, 2006: 441). Tolamaz Mingəçevir, Oğuz, Tovuz şivələrində səlbə mənasını bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 501). Səlbə ağacdan meyvəni salmaq, heyvanları qovmaq və s. üçün atılan ağac parçasıdır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006: 79).

*– Necə gəlirsən, – dedi, – uzaq yoldu, yaxın da deyil, oturub **gapdan-gələcədən** eləyirik, bir şey anlaya bilmirəm səndən* (Süleymanlı, 2006: 368). Bu nümunədə işlənən gap-gələcə sözünün birinci hissəsi Ağcabədi, Ağdam, Füzuli, Qazax, Tovuz şivələrində söhbət, [gap eləməx`] söhbət etmək mənasını bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 174). Gələcə isə bir məna kəsb etmir. Fikrimizcə, yazıçı burada tərəflərindən biri məna kəsb etməyən mürəkkəb söz yaradıb. Gap-gələcə də söz-söhbət mənasında işlənib (12).

*Dədəsi gördü Elbəy eşitmədi, uzun-uzadı **füşkürək** çaldı* (Süleymanlı, 2006: 383). Füşkürək sözü Bakı şivəsində işlənən fişdırığ və ya Yardımlı şivəsində işlənən fişduruğ sözlərinin bir variantıdır. Fit deməkdir.

Utanmır ***bazburutunnan****, ha boyuna qamış ölçüm* (Süleymanlı, 2006: 424). Bazburut Ağdam, Gəncə, Qazax şivələrində boy-buxun, görkəm mənalarında işlənir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 44).

Ağzı qaraydı, gözlərində dəmgil, ***qaşqasında*** *təpəl vardı* (Süleymanlı, 2006: 422). Qaşqa sözü ümumilikdə heyvanların alnını bildirir. Bir çox şivələrdə işləkdir. Təpəlqaşqa sözü isə alnında ləkəsi olan deməkdir. Xalq dilində işləkdir.

Altı uşaq Göy atın ***yalmanından*** *quyruğunun üstünə kimi düzüldülər, gen sinəsində, nazik ayaqlarında böyük-böyük qaçışlar gizlədən Göy at yenə göstəriş gözləmədən döndü, hörüklənməyə getdi* (Süleymanlı, 2006: 429). Bərdə, Borçalı, Hamamlı şivələrində atın yalı yalman sözü ilə ifadə edilir. Yal isə atın (və bəzi heyvanların) boynunun üst hissəsində bitən uzun tüklərdir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006: 512).

Sığırçı *Gülü bürüncəyi də qoltuğunda naxırın ardınca çıxdı* (Süleymanlı, 2006: 438). Ağstafa, Barana, Kəlbəcər, Qax, Qazax, Şəki, Şəmkir şivələrində heyvan-qaranı naxıra aparan şəxsi bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 432).

Şenliyə *çıxanda deyirsən, qırx eşşəyi* ***sağından*** *qayıdır* (Süleymanlı, 2006: 368). İrəvan şivəsində [şenniy] kənd, oba, yaşayış məntəqəsi və ya kəndin bir hissəsi, məntəqəni bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 459). Sağın sözü isə Qafan, Şəki şivələrində sağılan heyvan və ya heyvan sağma prosesini bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 415).

Birdən elə istədim ki, o ***yastanada*** *mənim də bir evim olaydı, şəhərin səsindən-küyündən uzaq yaşayaydım* (Süleymanlı, 2006: 369). “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə yastan (a) sözü məhəlli xarakterli söz kimi göstərilib, dağda, təpədə, dikdirdə, qayalıqda yastı düz yer mənasını bildirir (ADİL, 2006: 548). “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə isə yasdan Dəvəçi və Qarakilsə şivələrində dağda düzənlik mənasını bildirir, Ağcabədi, Cəbrayıl, Daşkəsən, Füzuli, Gədəbəy, Hamamlı, Xanlar, Qazax şivələrində yasdana formasında işlənir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 542).

Ona görə də öyrəşmişdilər hər səhər, hər axşam bir ***daldaya*** *çəkilib qorxa-qorxa ala itə göz qoyurdular* (Süleymanlı, 2006: 438). Bu söz Bakı, Kürdəmir, Oğuz şivələrində gizli, məxfi yer; Bakı, Füzuli, Göyçay, Kürdəmir, Qax, Mingəçevir şivələrində külək, yağış, gün tutmayan yer Balakən şivəsində isə eyvan deməkdir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 112). Bu nümunədə gizli, məxfi yer mənasında işlənib.

Xallı at ***arxacın*** *ətəyində yatmışdı* (Süleymanlı, 2006: 417). Arxac və ya [arxaj] Başkeçid və Borçalı şivələrində ilin isti fəsillərində sürü və naxırların açıq havada yatdığı müəyyən yeri bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 25).

3. Hərəkət bildirən dialektizmlər:

İmran toru siyirmədən çıxardı, çiyninin üztündən ***qanrılıb*** *oğlunu səslədi* (Süleymanlı, 2006: 383). Sağır nun səsi ilə səslənən [qanrılmax] (İmişli) və ya [qanarılmax] (Qazax, Tovuz) sözü çevrilmək, dönmək mənasını bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 276-277).

Ev-ev qoyun yataqlarının ağzı açıldı. Bir-birinə qarışa-qarışa dönüb sürü oldu. ***Çəhlimə*** *düşüb* ***çözələndi*** (Süleymanlı, 2006: 416). Çəhlim sözü İmişli, Qazax, Meğri, Tovuz şivələrində yol, cığır, Daşkəsən, Gədəbəy, Gəncə və Zəngilan şivələrində isə iz, ləpir mənalarında istifadə edilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 93). Çözələnmək sözünün yarandığı çözələmək feili isə Cəlilabad və Sabirabad şivələrində [çözələməg], Gədəbəy, Gəncə, Şərur şivələrində [çözələməx`] kimi istifadə edilir, açmaq, uzatmaq mənalarını bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 107). Nümunədə yazıçı sürü halında qounların cığıra düşüb azalmasından bəhs edilir.

Çən arabir ***ayazıyırdı*** (Süleymanlı, 2006: 416). [Ayazımax] Ağdam, Borçalı, Qazax, Mingəçevir, Şuşa şivələrində xəstəlikdən ayılmaq, Cəbrayıl və Zəngibasar şivələrində isə havanın açılması, sakitləşməsini bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 30). Bu nümunədə müəllif sözün ikinci mənasından istifadə edib.

Davadan iki il keçdi, yamaclar daralan təki, sular ***soğulan*** *təki oldu* (Süleymanlı, 2006: 438). Bu söz Basarkeçər, Borçalı şivələrində işlənir, kəsilmək, suyun quruması mənalarını bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 443). Nümunədə də suların qurumasından bəhs edilir.

...hirsindən az qalırdı ağlasın, yerdən torpaq götürüb qızları ***yalamalayardı*** (Süleymanlı, 2006: 442). *İstədi* ***yalama*** *atsın, gördü ki, Tükəz qarının qapısındakı əsgər naxıra inək gətirir, əlini yanına saldı, daş yerə düşdü, təəccüblə əsgərə baxdı, əsgərin bir qolu yox idi* (Süleymanlı, 2006: 444). Yalama sözü Çənbərək, Gədəbəy, Gəncə, Hamamlı, Qazax, Laçın, Zaqatala şivələrində heyvana verilən daş duz; Daşkəsən, Gədəbəy, Qazax, Tovuz şivələrində xırda daş, kəsək mənasında işlənir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 538). Bu nümunələrdə yalama daş, yalamalamaq isə daşa basmaq, daş-qalaq etmək mənasındadır.

Firəng iti ağzıqara, özüqırmızıya çalan iri itdi, qarın üstündə ***şonquyub*** *çobanın iti hardan gələcəydisə ora baxırdı* (Süleymanlı, 2006: 456). [Şonqımağ] İsmayıllı şivəsində çömbəlib oturmaq mənasında işlənir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 471).

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Mövlud Süleymanlı Azərbaycan dilinin zəngin xəzinəsindən seçdiyi dialektizmləri həm obrazın dilində, həm də müəllif təhkiyəsində məharətlə istifadə etmişdir. Yazıçının hekayələrində işlənən dialektizmləri ifadə etdiyi məfhumlara görə üç cür qruplaşdırmaq mümkündür: 1. Əlamət bildirən dialektizmlər; 2. Əşya, məkan, varlıq və s. ifadə edən dialektizmlər; 3. Hərəkət bildirən dialektizmlər. Mövlud Süleymanlının hekayələrində işlənən dialektizmlər heç də anlaşılmaz deyil, oxucunu yormur, əksinə, onu əsərə cəlb edən ünsürlərdir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov, H. (2005). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 452 s.
2. Məmmədli, M. (2019). Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr, 352 s.
3. Qurbanov, A. (2019). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, 464 s.
4. Şirəliyev, M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 416 s.
5. Teymurlu, Z. (2017). İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında (I hissə) dialektizmlər və onların ədəbi dildə yeri. Elmi xəbərlər (Qərb Universiteti), s.109-115.
6. Əfəndiyeva, T. (2012). Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 352 s.
7. Mirzəli, M. (2020). Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində dialektizmlər. “Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası” Respublika virtual elmi konfransının materialları. Bakı, s.494-501.
8. Cəfərov, S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 192 s.
9. Süleymanlı, M. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 480 s.
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı: Şərq-Qərb, 568 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). Dörd cilddə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 712 s.
12. http://www.anl.az/down/meqale/amea_fs/2021/02/797750(meqale).pdf

Göndərilib: 18.06.2023 Qəbul edilib: 05.08.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/33-38

Nailə Qəhrəmanova
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
dissertant
nailaqahramanova@mail.ru

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏ VƏ SOSİAL TƏHLÜKƏSİZLİYİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MAHİYYƏTİ

Xülasə

Xarici ölkələrin yerli özünüidarəetməsi müxtəlif model və yerli təşkilat növlərindən ibarətdir. Yerli özünüidarəetmə sistemlərinin quruluşundakı fərqlər bir çox amillərdən asılıdır: siyasi rejim, ölkədə hökm sürən yerli hakimiyyət və idarəetmənin təşkili ideyası, dövlət quruluşu və dövlətin inzibati-ərazi bölgüsü, milli ənənələr və s. Yerli özünüidarəetmənin əsas məqsədi yerli məsələlərin həlli üçün yerli əhalinin səylərini birləşdirməkdir ki, bu da, nəticə etibarı ilə, dövlətimizin demokratikliyini, sabitliyini və bütövlüyünü təmin edir.

Azərbaycan Respublikasın Konstitusiyasında yerli özünüidarəetmənin təsis edildiyi vaxtdan bu günə kimi kifayət qədər zaman keçməsinə baxmayaraq, nəticələr hələlik nə mütəxəssisləri, nə də əhalini tam qane etmir. Bu baxımdan qərb ölkələrində özünüidarəetmənin təşkili böyük maraq doğurur.

Sosial təhlükəsizliyə gəldikdə isə, burada həyatın, sağlamlığın, rifahın, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması əsas, bilavasitə məqsəddir. Bu, insanlar arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi, onların həyat dəstəyi və sosiallaşması üçün sosial sistemin mahiyyətidir. Məqalədə yerli özünüidarəetmə səviyyəsində sosial təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı xarici ölkələrin təcrübəsi araşdırılır.

Açar sözlər: *yerli özünüidarəetmə, sosial təhlükəsizlik, xarici ölkələr, hüquqi tənzimləmə, bələdiyyə*

Naila Gahramanova
Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations
PhD student
nailaqahramanova@mail.ru

The essence of legal regulation of local self-government and social security management in foreign countries

Abstract

Local Self-Government of foreign countries consists of various models and types of local organizations. Differences in the structure of local self-government systems depend on many factors: the political regime, the idea of organizing local power and management prevailing in the country, the state structure and administrative-territorial division of the state, national traditions, etc. The formation of local self-government in Azerbaijan takes place in the context of large-scale reforms in the political and socio-economic life of society and is largely determined by the state's interest in the developed institution of local self-government, which plays the role of a link between state institutions and the population. The main goal of local self-government is to unite the efforts of the local population to solve local issues, which, as a result, ensures the democratization, stability and integrity of our state.

As for social security, the protection of life, health, well-being, human rights and freedoms is the main, direct goal here. This is the essence of the social system for the regulation of relations between people, their life support and socialization. The article examines the experience of foreign countries in ensuring social security at the level of local self-government.

Keywords: *local self-government, social security, foreign countries, legal regulation, municipality*

Giriş

Yerli özünüidarəetmə və idarəetmə orqanlarının hüquqi və faktiki statusunun müxtəlif aspektləri dünyanın müxtəlif ölkələrinin hüquqşünaslarının daim diqqət mərkəzindədir. Əsas özünüidarəetmə institutları ilə bağlı konsensus yoxdur və ola da bilməz, lakin yerli hakimiyyət və özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin ən vacib formaları barədə sabit fikirlər mövcuddur.

Yerli özünüidarəetmə orqanları -birbaşa vətəndaşlar tərəfindən seçilən orqanlardır.

Yerli idarəetmə isə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin olunan orqanlardır.

Bu, onların əsas fərqidir: özünüidarəetmə-seçilmiş orqanlar, idarəetmə-təyin olunanlar. Ancaq seçilmək yerli özünüidarə orqanlarına xas yeganə keyfiyyət deyil. Yerli özünüidarəetmə orqanları yalnız seçilməli deyil, həm də müəyyən bir səlahiyyət kompleksinə sahib olmalıdırlar, müəyyən bir müstəqillik, yəni real hüquqlara sahib olmalıdırlar.

Yerli orqanların səlahiyyətləri, bir qayda olaraq, xüsusi normativ aktlarda müəyyən edilir. Bir sıra xarici konstitusiyalarda yerli özünüidarəetmə ilə bağlı fəsillər və ya ayrı-ayrı maddələr var. Bir qayda olaraq, bu cür fəsillər həcmcə kiçikdir və mövcud qanunvericiliyə istinadlar ehtiva edirlər. Məsələn, **Yaponiya** Konstitusiyasında "yerli özünüidarəetmə"adlı 8-ci fəsil var (Maklakov, 1996: 305). Bu fəsildə dörd maddə mövcuddur (maddə 92-95). Buraya yalnız yerli özünüidarəetmə ilə bağlı əsas prinsiplər və müddəalar daxildir. Bildirilir ki, ölkədə belə orqanlar var və onların işi qanunla müəyyən edilir, publik hakimiyyət orqanlarının əsas vəzifəli şəxsləri əhali tərəfindən seçilir, yerli orqanlar öz əmlaklarını idarə etmək hüququna malikdirlər. Müəyyən bir yerli orqana tətbiq olunan xüsusi qanun, parlament tərəfindən yalnız bu yerli orqanın ərazisində yaşayan seçicilərin əksəriyyətinin razılığı ilə verilə bilər (İnako, 1999: 147).

İtaliya Konstitusiyasının "Bölgələr, vilayətlər və kommunalar" adlı V-ci bölməsi vardır. Bu, yeri gəlmişkən, olduqca özünəməxsus bir müddəadır: parlament - ümumdövlət orqan – müəyyən bir ərazinin sakinlərinin fikirlərini nəzərə almalıdır, əgər qanun onların maraqlarını əhatə edirsə (Maklakov, 2003: 271). Bu bölmə əsasən sahələrin hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. İtaliyadakı bölgələrin statusu olduqca spesifikdir. *Bölgə* – böyük bir regiondur, İtaliyadakı bölgələr muxtar və adi statuslu olurlar. Göstərilən vahid "yerli" inzibati ərazi vahidi və orqanlar anlayışına tamamilə uyğun gəlmir və burada orqanların daha əhəmiyyətli statusu vardır. *Vilayət* və *kommunaların* orqanlarına gəldikdə, İtaliya Konstitusiyasında onlar haqqında çox az məlumat verilir: "vilayətlər və kommunalar respublikanın ümumi qanunları ilə müəyyən edilmiş prinsiplər çərçivəsində muxtar qurumlardır" (maddə 128); "vilayətlər və kommunalar həm də dövlətin regionlara bölgüsünün ərazi vahidləridir" (maddə 129). Həmçinin qeyd edilir ki, ətraflı hüquqi tənzimləmə qanunlarla müəyyən edilir.

Almaniya qanunvericiliyi yerli özünüidarəetmə və idarəetmə problemlərini kifayət qədər ətraflı tənzimləyir. Bu problemə həsr olunmuş bir neçə maddə Federal Konstitusiyada — Almaniyanın əsas Qanununda yer alır. 28-ci maddədə deyilir ki, *torpaqlarda, rayonlarda, icmalarda* xalqın ümumi, birbaşa, azad, bərabər və gizli seçkilərlə yaradılan nümayəndəliyi olmalıdır. Həmçinin burada deyilir ki, icmalara qanun çərçivəsində, öz məsuliyyəti altında, yerli icmanın bütün işlərini tənzimləmək hüququ verilməlidir. İcmalar yerli səviyyəli ərazi vahidləri kimi başa düşülür. İcmalar və onların birlikləri haqqında 3-ci maddənin 105-ci bəndində də bəhs edilir (4). Ancaq Almaniya qanunvericiliyə baxsaq, yerli özünüidarəetmə məsələsi torpaqlar səviyyəsində çox ətraflı şəkildə tənzimlənir. Almaniyada hər bir torpağın öz Konstitusiyası var və hər bir torpaqda yerli özünüidarəetmə ilə bağlı xüsusi qanunlar qəbul edilir. Beləliklə, məsələn, Baden-Vürtenberq torpaqlarının icmaları haqqında həcmli bir müddəa mövcuddur (5).

"Ərazi kollektivləri haqqında"12-ci bölməni ehtiva edən Fransa Konstitusiyası yerli hakimiyyət orqanları haqqında məsələni son dərəcə lakonik formada tənzimləyir. "Ərazi kollektivləri haqqında" 12-ci bölməni ehtiva edən **Fransa** Konstitusiyası, yerli orqanlara aid edilə bilən Fransanın yalnız iki inzibati vahidindən bəhs edir: "respublikanın ərazi kollektivləri *kommunalar, şöbələr, xarici ərazilərdir*. Digər ərazi kollektivləri qanunla yaradılır. Bu kollektivlər qanunla nəzərdə tutulmuş şərtlərə uyğun olaraq seçilmiş orqanlar tərəfindən sərbəst idarə olunur" (6). Fransız Konstitusiyası yalnız hansı inzibati vahidlərin olduğunu göstərir və bu vahidlərdə olması lazım olan orqanların

seçilmə prinsipini müəyyənləşdirir. Qanuna istinad edilir və fransız özünüidarəetməsinin bütün məsələləri qanunlarla tənzimlənir.

İspaniya və **Yunanıstan** konstitusiyalarında "yerli özünüidarəetmə" ifadəsi yoxdur. Orada *"yerli administrasiya"* kateqoriyası tətbiq olunur. İspaniya Konstitusiyasının "Yerli administrasiya haqqında" fəslində deyilir ki, Konstitusiya hüquqi şəxsin bütün hüquqlarına sahib olan bələdiyyələrin muxtariyyətinə zəmanət verir. Onların rəhbərliyi tərkibində *alkaldlar* və *məsləhətçilərin* də olduğu müvafiq bələdiyyə şuralarına həvalə olunur. Şura üzvləri bələdiyyə əhalisi tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş şərtlərlə ümumi, bərabər, sərbəst, birbaşa və gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Alkaldlar (bələdiyyə başçıları, merlər) Şura üzvləri və ya əhali tərəfindən seçilir (7).

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra ölkələrdə *"bələdiyyə", "bələdiyyə orqanı"* termini yerli özünüidarəetmənin seçkili orqanı anlayışına bərabərdir. ABŞ və İngiltərədə yalnız şəhər orqanları, digər ölkələrdə isə istənilən seçkili orqanlar bələdiyyə orqanları adlanır.

Yunanıstan Konstitusiyasında (maddə 102) deyilir ki, yerli işlərin idarə edilməsi yerli hakimiyyət orqanlarına məxsusdur. Daha sonra yerli idarəetmə orqanlarından danışılır. Zənnimizcə, yunan qanunvericiliyinə görə, yerli idarəetmə və yerli hakimiyyət anlayışları eyniləşdirilir. Hər halda, 2-ci maddənin 102-ci bəndində deyilir: "yerli idarəetmə orqanları inzibati müstəqillikdən istifadə edirlər. Onların hakimiyyət orqanları ümumi və gizli səsvermə yolu ilə seçilir" (8).

Bunu belə başa düşmək lazımdır ki, yerli idarəetmə və yerli hakimiyyət orqanları seçilmiş orqanlardır, faktiki olaraq bunlar özünüidarəetmə orqanlarıdır. Yunan Konstitusiyası yerli özünüidarəetmə üzərində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsinin mümkümlüyünü nəzərdə tutur (8).

Beləliklə, dünyanın müxtəlif ölkələrində mövcud olan terminologiyanın olduqca özünəməxsus olduğunu görürük. Eyni orqanlara administrasiya, idarəetmə orqanları və özünüidarəetmə orqanları deyilə bilər. Gördüyümüz kimi, bu cür orqanlar demək olar ki, hər bir xarici ölkədə mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 15 oktyabr 1985-ci ildə **Yerli İdarəetmə haqqında Avropa Xartiyası** qəbul edildi. Avropa Şurasına üzv dövlətlər üçün məcburi olan bu Xartiya yerli özünüidarəetmənin ən vacib konstitusion və qanuni əsaslarını təsbit edir. Burada deyilir ki, yerli özünüidarəetmə prinsipi ölkə qanunvericiliyində və mümkünsə ölkə Konstitusiyasında tanınmalıdır. *Yerli özünüidarəetmə* dedikdə, yerli özünüidarəetmə orqanlarının dövlət işlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini tənzimləmək və idarə etmək, qanun çərçivəsində hərəkət edərək, öz məsuliyyəti və yerli əhalinin maraqlarına uyğun olaraq hüququ və real qabiliyyəti başa düşülür. Bu hüquq sərbəst, gizli, bərabər, birbaşa və ümumi səsvermə yolu ilə seçilmiş üzvlərdən ibarət şuralar və ya iclaslar tərəfindən həyata keçirilir. Şuralarda və ya iclaslarda onlara hesabat verən icra orqanları ola bilər (9).

Avropa Yerliözünüdarəetmə Xartiyasının təsbit etdiyi çox vacib bir prinsip xüsusilə qeyd edilməlidir. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanunla müəyyən edilmiş həddə olan yerli özünüidarəetmə orqanları öz səlahiyyətlərindən kənara çıxmayan və başqa bir orqanın səlahiyyətlərinə aid edilməyən hər hansı bir məsələdə öz təşəbbüslərini həyata keçirmək üçün tam fəaliyyət azadlığına malikdirlər. Nəticə etibarı ilə müstəsna səlahiyyət prinsipi sabitlənir və bu orqanlar üçün müəyyən bir müstəqil səlahiyyət sahəsi ayrılır.

Beləliklə, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və ümumiyyətlə özünüidarəetmənin iki əsas prinsipini qeyd etmək olar. Bu seçim və müəyyən hüquqlar kompleksidir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının öz səlahiyyətləri, kifayət qədər real hüquq və imkanları olmalıdır.

Səlahiyyətlərin həcmi və müxtəlif ölkələrdə bələdiyyə orqanlarına hüquqların verilməsi üsulu çox fərqlidir. Bəzi ölkələrdə (Fransa) qanunvericilik yerli seçilmiş orqanların səlahiyyətlərini çox ətraflı tənzimləyir və səlahiyyətlərini aşmamalarını təmin edir (əks halda dövlət onların işinə müdaxilə edir).

Səlahiyyət – yalnız qanunda açıq şəkildə göstərilən hüquqlar dairəsidir. Bəzi digər ölkələrdə (AFR) qanunda müəyyən edilmiş bir sıra məsələlər sadalanır, lakin bəzi hallarda yuxarı hakimiyyət

bu səlahiyyətlərdən kənara çıxmağa imkan verir və "qalıq" səlahiyyətlər yerli özünüidarəetmə tərəfindən istifadə edilə bilər (Knemayer, 1995: 107).

Özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri şərti olaraq ilkin və ikinci dərəcəliyə bölünə bilər.

İlkin səlahiyyətləri həmçinin lokal işlər adlandırmaq olar: küçələrin təmizliyi, tikinti işlərinin düzgünlüyü, məktəb təhsili sistemi, səhiyyə orqanları, parklar, meydanlar, evsizlərə, yaşlılara qayğı və s.

İkinci dərəcəli səlahiyyət- yerli orqanların, əksər hallarda, yuxarı orqanların tapşırığı ilə yerinə yetirilən işlərdir: seçicilərin, çağırışçıların qeydiyyatı, müdafiə xarakterli tədbirlər- yəni birbaşa yerli işlərə aid olmayan və daha çox mərkəzi hakimiyyət orqanlarının marağında olan məsələlər. Xarici ölkələrin yerli orqanlarının səlahiyyətlərinin həcmi təhsil, yol tikintisi, kommunal xidmətlər və s. kimi vacib sahələr də daxil olmaqla daim artır.

Unitar dövlətlərdə yerli orqanların hüquqları hökumətin qanunları və aktları ilə, federal dövlətlərdə – federasiyanın subyektləri tərəfindən müəyyən edilir. Bəzi hallarda yerli özünüidarəetmə orqanları qanunverici orqanlara ərizə və petisiyalarla müraciət edə bilər ki, onlara əlavə hüquqlar verəcək qanunlar və ya digər aktlar qəbul edilsin. Bəzi əlavə hüquqlar yeni qanunlar qəbul edilmədən, qanunqüvvəli aktlar səviyyəsində də verilə bilər.

Bələdiyyə fəaliyyətinin əsas ***metodları*** birbaşa tənzimləmə və idarəetmədir. **Tənzimləmə fəaliyyəti** ticarət hüququ üçün lisenziyaların verilməsi, məişət xarakterli müxtəlif müəssisələrin, kinoteatrların, teatrların və s. saxlanılması, balıq ovu üçün icazə verilməsi, ticarət qaydalarının yaradılması, tikinti üçün torpaq sahələrinin ayrılması, ictimai yerlərdə davranış qaydalarının yaradılması, küçə yürüşlərinin, mitinqlərin, nümayişlərin keçirilməsinə icazə verilməsi və ya qadağa qoyulmasıdır. Bəzi ölkələrdə bələdiyyələrin öz bələdiyyə polisi var (ABŞ, Kanada, Fransa) (Qubanov, 1999: 421). Yerli orqanların normayaratma fəaliyyəti, bir qayda olaraq, məhduddur və bir aktın dərc edilməsi üçün adətən onun yuxarı orqan və ya hökumət nümayəndəsi tərəfindən təsdiqlənməsi tələb olunur.

İdarəetmə fəaliyyətinə- bələdiyyə mülkiyyətini təşkil edən müəssisələrə rəhbərliyi qeyd etmək olar. Adətən bunlar kommunal nəqliyyat, kommunal xidmətlər, məişət xidmətləri göstərən müəssisələridir. Bələdiyyələrə müəyyən mənzil fondu, məktəblər, kitabxanalar, parklar, qocalar evləri aid ola bilər. Müəssisələr kifayət qədər özünəməxsus ola bilər, məsələn, yol nişanlarının istehsalı ilə məşqur ola bilər (şəhər təsərrüfatına xidmət etmək üçün).

Bir sıra ölkələrdə bələdiyyələr səhiyyə ilə məşğul olur, xəstəxanalara, poliklinikalara rəhbərlik edir, işsizlik, yoxsulluq müavinətləri ödəyirlər. Bəzən sənaye müəssisələrində payları və ya səhmləri olur və, təbii olaraq, onlar bu müəssisələrin idarə edilməsində iştirak edirlər.

Bələdiyyə orqanlarının səlahiyyətlərini daha yaxşı anlamaq üçün onlar müəyyən qruplara bölünür.

1. Maliyyə və iqtisadi fəaliyyət sahəsində səlahiyyətlər. Bu, yerli büdcənin qəbul edilməsi, habelə səhmlərin buraxılması və ya səhmlərin alınması yolu ilə iqtisadi və sosial layihələrdə iştirakdır. Maliyyə-iqtisadi sahə ən vacib sahədir. Buraya müxtəlif pul vəsaitlərinin yığılması, onların toplanması da daxildir. Pul olmadan heç bir iş olmur, buna görə bütün digər səlahiyyətlər bu sahədəki səlahiyyətlərdən asılıdır.

2. İctimai asayişin qorunması sahəsində səlahiyyətlər. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, yerli orqanlar və onların icra komitələrinin idarəetməsində patrul və mühafizə xidməti ilə məşğul olan yerli polis qüvvələri də mövcud olur. Yerli icra orqanlarının rəhbərinə tez-tez polis başçısı funksiyaları verilir. Məsələn, Fransada prefekt yalnız ümumi inzibati planın əsas vəzifəli şəxsi deyil, həm də baş polisdir. Yerli icra orqanlarının rəhbərləri ilkin araşdırmaya, istintaq, axtarış, cinayətkarların tutulması kimi işlərə rəhbərlik edə bilərlər. Bəzi hallarda onlar polis funksiyalarına malik deyil, və bu məsələlər üçün polis işçilərini işə qəbul edirlər (Qubanov, 1999: 450).

3. Bələdiyyə orqanlarının kommunal xidmətlər, abadlıq və ətraf mühitin qorunması sahəsində səlahiyyətləri. Buraya nəqliyyatın inkişafı, yol tənzimlənməsi, yerli yol tikintisi, şəhərlərin sanitar vəziyyəti daxildir. Bu, təbiəti mühafizə haqqında qanunvericiliyinin, suyun və havanın çirklənməsinə qarşı mübarizənin həyata keçirilməsinə nəzarətdir. Su təchizatı, işıqlandırma,

tullantıların təmizlənməsi və s. vətəndaşları çox narahat edir, çünki şəhərlərin böyüməsi, yüz minlərlə, milyonlarla insanın yaşadığı böyük meqapolislərin yaradılması həmişə onların normal və sağlam olmasını təmin etmir. Buna görə də bu sahə yerli orqanların əsas vəzifəsidir, və insanlar bu məsələnin həllini onlardan gözləyirlər.

4. Sosial sahədə səlahiyyətlər. Burada, ilk növbədə, yoxsullara, ahıllara, əlillərə yardım sahəsi qeyd edilir: pulsuz yeməkxanalar, evsizlər üçün tibbi yardım, qocalar evləri, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər üçün evlər. Bundan əlavə, bir sıra ölkələrdə bələdiyyə orqanları ucuz mənzillərin tikintisi ilə məşğul olur, sonra isə onları kirayəçilərə güzəştli şərtlərlə satırlar. Sosial sahə-bələdiyyə xəstəxanaları və doğum evləri, bələdiyyə kitabxanaları, uşaq bağçaları və idman meydançalarıdır. Bəzən buraya təhsil sahəsi də daxildir, lakin əksər hallarda bu sahədəki səlahiyyətlər xalq təhsili adlanan ayrıca beşinci qrupa aid edilir (Fenenko, 2016: 39), çünki dünyanın bütün ölkələrində dövlət xalq təhsili sistemi mövcuddur və dövlət məktəbləri vardır. Təhsil ilə bağlı bütün məsələlərə yerli orqanlar nəzarət edir. Onlar məktəblərin inşası, təmiri, məktəb müəllimlərinin maaşları, proqram təminatı və s. məsələlər ilə məşğul olurlar.

Bu fəaliyyət istiqamətləri xarici ölkələrin yerli özünüidarəetmə orqanları üçün əsas və ən vacib sahələrdir.

Səlahiyyətləri həyata keçirmək üçün ***maliyyə*** lazımdır. Bəs yerli özünüidarəetmə orqalarının gəlir mənbəyi haradır, onlara pul vəsaitləri haradan daxil olur? Bu problemi nəzərdən keçirərkən ilk növbədə *vergilər* qeyd edilir. Yerli və ya bələdiyyə vergiləri mövcuddur. Onların arasında:

a) bələdiyyə gəlir vergisi;
b) torpaq dəyəri vergisi;
c) kampaniyaların gəlir vergisi;
d) əmlak vergisi (ev sahiblərinin, ev təsərrüfatlarının və torpaq sahələrinin sahiblərinin ödədikləri vergi).

Bir sıra ölkələrdə satış vergisi var, burada hər bir alışdan şəhər büdcəsinin xəzinəsinə müəyyən faiz tutulur.

Əsas gəlir mənbəyi *dövlət subsidiyalarıdır*, yəni dövlət büdcəsindən ödənişlər.

Subsidiyaların üç növü vardır:

a) ümumi subsidiyalar (məqsədli deyil, müntəzəm olaraq ödənilir);
b) məqsədli subsidiyalar da müntəzəm olaraq ödənilir, lakin xüsusi məqsədlər üçün (təhsil, mədəniyyət və s.);
c) ayrı-ayrı bələdiyyələr, şəhərlər və s. üçün xüsusi subsidiyalar.

Gəlir mənbələrinin üçüncü qrupu ticarət, xüsusi tədbirlər, tikinti və s. üçün icazələrinin verilməsidir. Hər bir icazə ödənişlidir, və bu səbəbdən də yerli büdcənin gəlir mənbəyidir.

Bundan əlavə, dördüncü qrup da mövcuddur-*istehlakçı ödənişləri*. Bunlar su üçün ödənişlər, tullantıların çıxarılması və məhv edilməsi və s. üçün edilən ödəmələrdir. Bəzi hallarda yerli orqanlar kredit alır, baxmayaraq ki, kreditlər nadir hallarda və faizlə verilir. Onların bir çatışmayan cəhəti var: kreditlər qaytarılmalıdır.

Nəticə

Beləliklə, xarici ölkələrin təcrübəsinin qısa təhlili göstərir ki, yerli özünüidarəetmə orqanları, yerli hakimiyyətin fəaliyyət və formalaşma qaydası, səlahiyyətlər və funksiyaların həyata keçirilməsi, yerli idarəetmənin maliyyələşdirmə sistemləri yerlərdə sosial sabitliyin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, vətəndaşların həyatını, qismən də olsa, sosial cəhətdən təhlükəsiz edir.

Fikrimizcə, respublikamızda yerli özünüidarəetmənin daha effektiv fəaliyyət mexanizmlərinin işlənib hazırlanması üçün qərb təcrübəsindən yararlanmağa dəyər.

Ədəbiyyat

1. Maklakov, V.V. (1996). Konstitucyy zarubezhnikh stran. Moskva: BEK, 305 s.
2. Tsuneo, I. (1999). Sovremennoye pravo Yaponyy. Moskva, 147 s.
3. Maklakov, V.V. (2003). Sbornik Konstitucyy zarubezhnikh gosudarstv. Moskva: Volters Kluver, 271 s.
4. https://izak.ru/img_content/
5. http://vasilievaa.narod.ru/gu/
6. http://library.khpg.org/files/docs/1398678879.pdf
7. https://legalns.com/download/books/cons/spain.pdf
8. https://www.learnaboutgreece.gr/russian/section1-4.php
9. https://e-qanun.az/framework/1026
10. Knemayer, F.L. (1995). Organizaciya mestnogo samoupravleniya v Bavaryy. Moskva, 107 s.
11. Gubanov, A.A. (1999). Policiya zarubezhnikh stran. Organizacionno-pravoviye zhsnzhvi, strategiya i taktika deyatelnosti. Moskva: MAEP, 421-450 s.
12. Fenenko Y.V. (2016). Municipalniye sistemi zarubezhnikh stran: pravoviye voprosi socialnoy bezopastnosti. Moskva: MGIMO-Universitet, 39 s.

Göndərilib: 01.06.2023 Qəbul edilib: 22.08.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/39-43

Nəcəf Qasımov
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
ORCID 0000-0002 0269-7927
najafgasimov@mail.ru

SOSİAL SAHİBKARLIQ VƏ DÖVLƏTİN SOSİAL SAHİBKARLIQ ÜZƏRİNDƏKİ ROLU

Xülasə

Sahibkarlığın növlərindən biri də sosial sahibkarlıqdır. Günümüzdə artmaqda olan sosial sahibkarlıq insanların sosial ehtiyaclarını qarşılamağa xidmət edir. Sosial sahibkarlığı digər sahibkarlıq növlərindən fərqləndirən gəlir əldə etmək məqsədinin olmamasıdır. Bir çox müxtəlif növləri olan sosial sahibkarlıq təkcə insanların marağın çəkmir həmçinin dövlətin, universitetlərin də maraq dairəsindədir. Dövlət sosial sahibkarlara dəstək göstərərək onları daha da həvəsləndirir. Dünyada bir çox dövlət qurumları sosial sahibkarlarla yaxından maraqlanır. Qonşu dövlət olan Türkiyədə Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranması ilə ölkədə sahibkarlıq sahəsində bir sıra irəliləyişlər baş vermişdir. Türkiyə Cümhuriyyətində Dövlət və bələdiyyə idarələri sosial xidmətlər göstərilməsi üçün bir sıra yeni sahələr yaratmışlar. Yaşlılar üçün xidmətlər:Şəhəriçi ödənişsiz nəqliyyat xidməti, ödənişsiz müayinə, qocalar evi, psixoloji məsləhət xidmətləri,dərman və qida vasitələri və.s. Azərbaycanda da həmçinin dövlət sosial sahibkarlığa xüsusi diqqət ayırmaqdadır. Bunun üçün 2018-ci ildə Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi (DOST) egentliyi yaradılmışdır. Bu qurum az təminatlı ailələrə,şəhid,qazi ailələrinə təmənnasız xidmət edir. Onların güzəştli xidmətlərdən (müalicə, putyovka, səyahət və s.) yararlanmasını təmin edir.

Açar sözlər: *sahibkarlıq, sahibkar, sosialsahibkarlıq, "DOST" agentliyi*

Najaf Gasimov
Western Caspian University
master student
ORCID 0000-0002 0269-7927
najafgasimov@mail.ru

Social entrepreneurship and the state's role in social entrepreneurship

Abstract

One of the types of entrepreneurship is social entrepreneurship. Social entrepreneurship, which is growing today, serves to meet people's social needs. What distinguishes social entrepreneurship from other types of entrepreneurship is the absence of the goal of obtaining income. Social entrepreneurship, which has many different types, is of interest not only to people, but also to the state and universities. The state supports social entrepreneurs and further encourages them. Many government agencies around the world are closely interested in social entrepreneurs. With the establishment of the Republic of Turkey in neighboring Turkey, a number of advances in the field of entrepreneurship have taken place in the country. State and municipal administrations in the Republic of Turkey have created a number of new areas for the provision of social services. Services for the elderly: free intercity transportation service, free examination, nursing home, psychological counseling services, medicine and food products, etc. In Azerbaijan, the state pays special attention to social entrepreneurship. For this purpose, the Sustainable and Operative Social Security Agency (DOST) agency was established in 2018. This institution provides free services to low-income families, families of martyrs and veterans. It ensures that they benefit from discounted services (treatment, travel, etc.).

Keywords: *entrepreneurship, entrepreneur, social entrepreneurship, "DOST" agency*

Giriş

I.Sosial sahibkarlıq.

1.1 Sosial sahibkarlıq anlayışı.

İnformasiya cəmiyyətinə keçidlə daha çox əhəmiyyət qazanan sahibkarlıq anlayışı orta əsrlərdən bu günə qədər bir çox sahədə işlənmişdir.Bir çox tətqiqatçınında müəyyən etməyə çalışdığı konsepsiya olaraq sahibkarlıq həm iqtisadiyyat həm də biznes ədəbiyyatında ən maraqlı mövzulardan biri olmuşdur (Arıkan, 2004). Sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində ortaya bir çox yeni terminlər çıxmışdır. Bu terminlər fondlar, qeyri-hökumət təşkilatları,müəssisələr və.s yüksəlişin və inkişafın əsasını təşkil edir. Xüsusi olaraq azad sahibkarlıq müəssisələrində sahibkarlara böyük ehtiyac vardır. Son illərdə artmaqda olan sosial sahibkarlıq, sahibkarlığın xüsusi tətqiat sahəsinə çevrilən növlərindən biridir (Müftüoğlu, Durukan, 2004).

Günümüzdə sahibkarlara həyatın bütün sahələrində rast gəlmək mümkündür. Başqa sözlə, sosail sahibkarlıq öz biznesini qurmaqdan və ya kiçik biznesə sahib olmaqdan kənar sosial hadisədir. Bu səbəbdən sahibkarlıq anlayışı yalnız kommersiya mənasında və sahəsində başa düşülməməlidir. Sosial sahibkarlığa müxtəlif təriflər verildiyi kimi onun müxtəlif növlərinədə rast gəlmək mümkündür. Bunlar (Arıkan, 2004; Thompson 1999).

- Qadın sahibkarlığı,
- Akademik sahibkarlıq,
- Daxili sahibkarlıq,
- Sosial sahibkarlıq,
- İncəsənət sahibkarlığı,

Son illərdə özəl, dövlət və qeyri-kommersiya sektorlarında sosial sahibkarlıq anlayışı sürətlə yayılmaqda və bu sektora maraq günü-gündən artmaqdadır (Johnson, 2000). Sosial sahibkarlıq yeni bir anlayış kimi görünə bilər lakin sosial sahibkarlığın təməlində yatan məntiq kifayət qədər köhnədir. Cəmiyyət boyu hər zaman sosial sahibkarlar mövcud olub (Dess, 2001). Son illərdə sosial problemlərin həllində sosial sahibkarlıq mühim bir vasitə kimi görülməyə başlamışdır. Gün keçdikcə sosial problemlər artmağa davam edir və əhali bu sosial ehtiyacları ödəyə bilmir, bunun nəticəsində sosial sahibkarlığın dəyəri gündən-günə yüksəlir (Ercan, 2016). Sosial sahibkarlıq müəəsisələri əsasən mənfəət əldə etməkdən çox sosial fayda yaratmağa üstünlük verirlər. Fərqli sənaye sahələri arasındakı sərhədlər zaman irəlilədikcə yox olmağa başlayır və bu sənayelərin yaratmağa çalışdığı sosial faydalar fərqlidir. Turizm sənayesidə bu sahələrdən biridir. Son dövrlərdə fərdlərin və qurumların sosial fayda yaratmaq səyləri onların əsas vəzifələrindən birinə çevrilmişdir (Şalvarcı, 2020).

1.2 Sosial sahibkarlığın tərifi.

Sosial sahibkarlıq anlayışı müxtəlif tətqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür izah edilmişdir. Bir qrup tətqiqatçılar sosial sahibkarlığı alternativ maliyyə strategiyaları araşdırmaq və sosial dəyər yaratmaq üçün layihə, plan və gəlir əldə etmək məqsədi daşımayan bir sahibkarlıq növü kimi görürlər. İkinci qrup tətqiqatçılar isə sektorlar arası əməkdaşlıqla məşğul olan kommersiya müəssisələrikimi görür. Üçüncü qrup tətqiqatçılara görə isə sosial sahibkarlıq sosial yeniliyi dəstəkləyir və sosial problemleri azaldır (Mair, Marti, 2006: 36; Dess, 2001).

Cədvəl 1.
Dünyanın ən məşhur sosial sahibkarı və sosial sahibkarlığı.

Sosial sahibkar	Sosial sahibkarlıq	Sahibkarlıq mövzusu	İnkişafı
Bill Drayton	Ashoka	Dünyadakı sosial sahibkarlara kömək etmək	73 ölkədə 2143 dən çox sponsor ilə bir beynəlxalq qurumdur
Muhammed Yunus	Grameen Bank	Mikro maliyyə və sosial kapitalizmi inkişaf etdirmək	1983 ildən bu yana 10 milyon dollardan artıq gəlir və 2006 Nobel Mükafatı

Black Mycoskie	TOMS	Ehtiyacı olan uşaqlara bir cüt ayaqqabı	2011-ci ildə kampaniya genişləndi
Scott Harrison	Charity: Water	Təmiz su ilə təminat	2011-ci ildə 100% böyümə oldu və 17 ölkəyə yayıldı. Forbes ən yaxşı sosial sahibkarlıq siyahısı 201
Jefferey Hollender	Seventh Generation	Təmizlik, kağız və şəxsi qulluq	1998-ci ildən bu yana fəaliyyət göstərən sahibkarlıq 2010-cu ildə 150 milyon dollardan çox gəlir əldə etmişdir

Mənbə: The 10 Greatest Social Entrepreneurs of All Time | Socialnomics

1.3 Sosial sahibkarlığın mənfəət yönümlü sahibkarlığdan fərqi.

Sosial sahibkarlığın digər sahibkarlıq növlərində fərqi qazanc məqsədi güdməməsidir. Sosial sahibkarlıqda əsasən cəmiyyətin ehtiyacları üçün həll yolu axtarılır, mənfəət yönümlü sahibkarlıqda isə əsas məqsəd fərd üçün daha çox gəlir əldə etməkdir. Ticari sahibkarlıqda daha çox sahibkar üzərinə risk götürür, bütün əmanətlərini bir işə qoyarkən qazana və ya zərər çəkə bilər ancaq sosial sahibarlıqda böyük risklər yerinə cəmiyyətə fayda verən sahələrə diqqət yetirilir və xərclənən büdcədən cəmiyyət üçün istifadə olunur.

Cədvəl 2.
Sahibkar və sosial sahibkar arasındakı fərqlər.

SAHİBKAR	SOSİAL SAHİBKAR
Onlar yeni ehtiyaclara diqqət yetirməyə meyillidirlər.	Yeni yanaşmalar vasitəsilə daha effektiv xidmət göstərməyə çalışırlar.
Səhmdarlar və ya öz adlarından risk alırlar.	Maraqlı tərəflər adına risk alırlar.
İş və ya biznes yaratmağa meyillidirlər.	Dəyişiklik yaratmağa çalışırlar.
Sahibkarı motivasiya edən əsas amil yeni biznesə başlamaq və qazanc əldə etmək ideyasıdır.	Onların əsas məqsədi qazanc əldə etmədən sosial dəyişiklik etmək və müştəriləri inkişaf etdirməkdir.
Sahibkarların riskə üstünlük vermə səbəbi pul və prestij qzanmaqdır.	Sosial sahibkarlar cəmiyyət üçün risk götürən insanlardır.
Əsas məqsədi qazanc əldə etməkdir.	Mənfəət məqsəd daşıyan fəaliyyətlərdə iştirak edə bilərlər ancaq bunu məqsədlərə çatma üçün edirlər.

Mənbə: Johnson, 2000: 8; Barendsen ve Gardner, 2004: 43; Hasan, 2005: 3; Roper ve Cheney, 2005: 95; Sharir ve Lerner, 2005: 7; Akdoğan ve Cingöz, 2006: 51-52; Austin vd., 2006: 6-dan araşdırılaraq yazılmışdır.

1.4 Sosial Sahibkarlığın/Sahibkarların Xüsusiyyətləri.

Sosial sahibkarlğın xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

1.4.1 Şəxsi xüsusiyyətlər.

Kommersiya sahibkarlarını təsvir edən şəxsi bəzi xüsusiyyətlər sosial sahibkarları da təsvir edə bilir. Ən mühüm fərq mənfəət məqsədi ilə hərəkət etməmələri olsa da, sosial sahibkarlar aşağıdakı şəxsi xüsusiyyətlərlə də fərqlənir.

- İrəli səviyyə xəyal gücü
- İnandırıcı
- Dəyişikliyə açıq
- İlham qaynaqlı
- Optimist
- Uğur üçün güclü motivasiya olan
- Problem həlledən
- Yaradıcı
- Bacarıqlı
- Elastik

• Uzaqgörən
• Fürsətçi
• Yüksət tolerantly
• Enerjili
• Lider
• Özünə güvənən
• Yalnışdan qorxmayan
• İddialı
• Stresə dayanıqlı
• Zamanı idarə edə bilən

1.4.2 Proseslə əlaqəli xüsusiyyətlər.

Sosial sahibkarlar sosial dəyişikliklə nəticələnən bir sıra proseslərin yaranması üçün fəal iştirak edirlər. Onlar istifadə sahələrini genişləndirərək mövcud resurslardan səmərəli və yenilikçi şəkildə istifadə edirlər. Nəticədə yeni sosial dəyişikliklər yaranır.

1.4.3 Struktur xüsusiyyətlər.

Sosial sahibkarlıq sosial missiyanı öz üzərinə götürməyə və həyata keçirməyə, rəqabətçilik qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu quruluş uzaqgörən, çevik,fəal, sürətli düşünmə qabiliyyətinə malik olana liderə sahib olmalıdır.Lider ani və sürətli qərar qəbil etmə bacarığına malik və stresə davamlı hər cür mühitə adaptasiya olan və yeniliklərə uyğunlaşan biri olmalıdır (Danko, Brunner, Kraus, 2011: 82-91).

II.Sosial sahibkarlığın əhatə dairəsi və fəaliyyət sahəsi.

Tam şəkildə tərifinin olmaması sosial sahibkarlığın müxtəlif mənalarına görə təsnifləşdirilməsini qaçınılmaz edir. Sosial sahibkarlığın çox yönlü olması onun fəaliyyət sahəsinin də müxtəlif olmasına gətirib çıxarır.

2.1 Sektorlar üzrə sosial sahibkarlıq.

Bu başlıq altında dəyərləndirmə aparmaq üçün sosial sahibkarlığa geniş prizmadan baxmaq lazımdır. Bu perspektivə görə sosial sahibkarlıq aşağıdakı sahələrdə görünə bilməkdədir (Thompson, 2002).

- Cəmiyyətə faydalı iş görmək arzusu ilə ianə verən kommersiya məqsədli müəssisələr
- Sosial məqsədlər üçün yaradılmış lakin biznes kimi müəyyən edilə bilən sosial müəssisələr
- Könüllü sektor

2.2 Səlahiyyət sahəsinə görə sosial sahibkarlıq.

Sosial müəssisələr səlahiyyətlərinə görə: iqtisadi, siyasi və sosial cəhətdən təsnif edilir. Bu üç təsnifdən iqtisadi və sosial bir-birinə əks anlayışlardır.İqtisadi aspekt mənfəətin bölüşdürülməsini ifadə etdiyi halda sosial aspekt mənfəətin bölüşdürülməməsini ifadə edir. Siyasi və sosial aspektlər arasında güclü bağ olub cəmiyyətin rifahının yaxşılaşmasını ifadə edirlər (Mair, Noboa, 2003).

2.3 Məqsədinə görə sosial sahibkarlıq.

Müəssisələri iki qrupa ayıraraq araşdırmaq daha əlverişlidir. Mənfəət əldə etmək istəyəv və sosial təsir yaratmaq istəyən müəssislər.Sosial sahibkarlıq müəssisələri heç bir qazanc əldə etmək məqsədi daşımır. Burada əsas məqsəd insanların rifahını yaxşılaşdırmaq üçün xidmət göstərməkdir. Əldə edilən gəlir isə yeniliklərə və daha çox kütləyə xidmətə sərf olunur (Huber, 2004).

III.Turizmdə sosial sahibkarlıq.

Daim inkişaf edən strukturları ilə turizm dünya iqtisadiyyatında mühim yer tutur. Turizmin mənfi təsirlərinin əksəriyyəti kütləvi istehlakdan qaynaqlanır.Ümumiyyətlə kütləvi turizm sürətlə dəyişən təbiətinə görə yerli resurslardan asılıdır. Bu turizmin ən həssas növüdür. Kütləvi turizmin mənfi cəhəti onun zaman və məkanda cəmləşməsi ilə bağlıdır. Kütləvi turizmin mövsümilik ilə bağlı olması onun müəyyən vaxtlarda yüksək tələbata səbəb olmasına gətirib çıxardır və bu yerli resursları və insfrakturu həddən artıq yükləyir (Kozak, Martin, 2012: 188-194.).

3.1 Ekoturizm və kənd turizmi.

Ekoturizm ətraf mühiti qoruyan və yerli əhalinin rifahını qoruyan təbii ərazilərə həssas səyahət kimi müəyyən edilə bilər. Turizm bazarında təbiətə əsaslanan turizm olaraq təyin olunan ekoturizm davamlı inkişaf vasitəsi kimi görülür. Eko turizmə həssas pozulmamış və ümumiyyətlə az təsirə malik və kiçik miqyaslı qorunan ərazilərdə turizm kimi müəyyən edilə bilər (Haberal, 2015).

IV. Dövlətin sosial sahibkarlıq üzərindəki rolu.

Dövlətin sosial sahibkarlığı dəstəklədiyi ölkələr:

1. Azərbaycan 2.Türkiyə 3.Ekvador 4. Meksika

Nəticə

Azərbaycanda sosial sahibkarlığa xüsusi diqqət ayrılmaqdadır. Bunun üçün 2018-ci ildə Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi (DOST) egentliyi yaradılmışdır. DOST agentliyinin göstərdiyi xidmətlər (Səmra, 2004):

- Sanatoriya – kurort putyovkaları
- Həssas əhali qruplarından olan şəxslər üçün Sığınacaq və Sosial Reabilitasiya Müəssisəsi
- Özünəqulluq qabiliyyəti olmayan şəxslərin sosial xidmət müəssisələrinə qəbulu
- Əlilliyi olan gənclərin peşə-reabilitasiya mərkəzlərinə qəbul edilməsi

Ədəbiyyat

1. Arıkan, S. (2004). Sahibkarlıq: Əsas konseptlər və bəzi aktual problemlər. Siyasal Kitabevi, Ankara.
2. Müftüoğlu, T., Durukan, T. (2004). Sahibkarlıq və KOM-lar. Qazi.
3. Thompson, J.L. (1999). The world of the entrepreneur – a new perspective. Journal of workplace learning, 11(6), pp.209-224.
4. Johnson, S. (2000). Literature Review on Social Entrepreneurship Research Associate Canadian Centre for Social Entrepreneurship.
5. DESS, Gregory. (2001). "The Meaning of Social Entrepreneurship". http://www.fuqua.duke.edu/centers/case/documents/dees_sedef.pdf,ss.1-
6. Ercan, S. (2016). Türkiyədə sosial sahibkarlıq və onun təsirlərinin qiymətləndirilməsi (Doktorluq dissertasiyası, Elm və Texnologiya İnstitutu).
7. Şalvarcı, S. (2020). Davamlı Turizmin İnkişafında Sosial Sahibkarlıq: Konseptual qiymətləndirmə. Sosial, insan və inzibati elmlər jurnalı, 3(7), s.535-547.
8. Mair, J., Marti, I. (2006). Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight. Journal of world business, 41(1), pp.36-44.
9. Danko, A., Brunner, C., Kraus, S. (2011). Social entrepreneurship – An overview of the current state of research. European Journal of Management, 11(1), pp.82-91.
10. Thompson, J.L. (2002). The World of the Social Entrepreneur. The International Journal of Public Sector Management. 15 (5), pp.412-431.
11. Mair, J., Noboa, E. (2003). Emergence of social enterprises and their place in the new organizational landscape.
12. Huber, C. (2004). Social Entrepreneurs and the St. Gallen Management Model (Doctoral dissertation).
13. Kozak, M., Martin, D. (2012). Tourism life cycle and sustainability analysis: Profit-focused strategies for mature destinations. Tourism management, 33(1), pp.188-194.
14. Haberal, H. (2015). Alternativ ekoloji turizm, təbiət turizmi, kənd turizmi, turizmdə yayla turizmi. Detay Nəşriyyatı.
15. Səmra, A. (2004). Sahibkarlıq, əsas anlayışlar və bəzi aktual məsələlər. İkinci nəşr, Ankara.

Göndərilib: 29.06.2023 Qəbul edilib: 19.08.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/44-49

İntiqam Hüseynli
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
huseynli.2808@gmail.com
Orcid ID:0000-0001-5974-0175

AZƏRBAYCANDA ENOTURİZM (VİNİTURİZM) POTENSİALI ÜZƏRİNƏ TEORİK BİR ARAŞDIRMA

Xülasə

Azərbaycan coğrafiyasında şərab istehsalı üzrə ixtisaslaşan bəzi bölgələrdən Göygöl, Şamaxı, Ağsu, İsmayıllı, Qəbələ digər bölgələrlə müqayisədə enoturizm (viniturizm) baxımından potensiallı bölgələrdir.Ölkə üzrə fəaliyyət göstərən 28 şərab emalatxanasının böyük bir qismi bu bölgələrdə yerləşir.Yerli coğrafiyada yetişən şabran, alaşanı, qaraşanı, Şamaxı mərəndisi keyfiyyətli şərabın hazırlanmasında istifadə olunan üzüm növləridir. Bu üzüm növləri əsasında hazırlanan "Şamaxı, Mədrəsə, Göygöl, Maralgöl, Çinar, Bakı və s" brendlər altında Azərbaycanda kifayət qədər məşhur şərab çeşitləri hazırlanmışdır. Bu çalışmada əsas məqsəd şərab turizminin Azərbaycanda yerini və irəliləmə yolunu öyrənmək, həmçinin yerli əhalinin şərab qavramını anlaması buradakı əsas aktual məsələlərdəndir

Açar sözlər: *şərabçılıq, üzümçülük, şərab turizmi, emalatxana, dequstasiya, şərab zirzəmiləri, üzüm sortları, enoturizm*

Intigam Huseynli
Western Caspian University
master student
huseynli.2808@gmail.com
Orcid ID:0000-0001-5974-0175

A theoretical study on the potential of enotourism (vinitourism) in Azerbaijan

Abstract

Goygol, Shamakhi, Aghsu, Ismayilli, Gabala are some of the regions specializing in wine production in the geography of Azerbaijan. Compared to other regions, they are potential regions in terms of enotourism (vinitourism). A large part of the 28 wineries operating in the country are located in these regions. Shamakhi marandis are grape varieties used in the preparation of quality wine. Quite famous wine varieties have been produced in Azerbaijan under the brands "Shamakhi, Madrasa, Goygol, Maralgol, Chinar, Baku, etc." made on the basis of these grape varieties. Learning the way forward, as well as understanding the local population's perception of wine are among the main pressing issues here.

Keywords: *winemaking, viticulture, wine tourism, workshop, tasting, wine cellars, grape, varieties, enotourism*

Giriş

İnsanların şəraba olan və günü-gündən artan marağı, eyni zamanda şərabın istehsal prosesi şərab turizmini dünyada maraq çəkən bir turizm növünə çevirmişdir. Şərab istehsal edən bölgələr şərab turizminin inkişafı üçün mühüm amillərdəndir. Şərab turizmi üçün gələn qonaqlar həmin ərazilərdə kiçik biznes formalaşdırmaq üçün yeni bazarlar yaradır. Turizmdə rəqabət davamlı artdığı üçün şərab istehsal edən bölgələr turistlərin gözləntilərini qarşılamaq üçün addımlar atır. Burada regionlarin rəqabətə meyillilik amillərinin öyrənilməsi də əsas məsələlərdəndir (Güvən, 2010). Qeyd etmək istərdim ki, regional turizmdə davamlı inkişaf üçün şərabçılıq turizmi tədqiq

edilmişdir. Xüsusi olaraq kənd yerlərində daha çox inkişaf edən şərab turizmi məhz bu ərazilərdəki yerli resurslardan bəhrələnərək ərazinin imicini turizm imkanlarını və cəlbediciliyi daha da artırır. Lakin şərab turizminin ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsirləri ilə yanaşı ciddi nəzarət edilmədiyi zaman ekoloji kirliliyə səbəbkar olmaqla yanaşı böyük miqdarda su və enerji tələb edir. Ümumilikdə iş dünya üzrə istixana effekti 0.3% qədər ötürür (Süer, Keskin, 2023). Qədim zamanlarda şərab turizmi yerli ənənələrə və özünəməxsusluğa əsaslanaraq planlaşdırılmamış şəkildə inkişaf edirdi. Müasir dövrümüzdə isə şərab turizmi inkişafın texnologiya ilə planlaşdırılmasına əsaslanır. Hazırda tanıtım səylərini genişləndirərək rəqabətə davamlı şərab turizminin inkişaf modelinin hazırlanması hədəflənir (Emre Yıldız, 2009). Hətta bu mövzu ilə bağlı bir çox araşdırılmalar aparılmış və elmi məqalələr yazılmışdır. Tapıntılara əsasən, turizm ədəbiyyatında şərab turizmi ilə bağlı ilk məqalənin 2002-ci ildə dərc edildiyi və araşdırmaların 2015-ci ilə qədərki proseslərdə dalğalanmaların olduğu müəyyən edilmişdir (Yılmaz, Şahin Yılmaz, 2023). Bu sahənin turizm fəaliyyətində iştirak edən nümayəndələri dörd qrupa bölünür. Bunlar:yeni başlayanlar, həvəskarlar, ekspertlər və fanatiklərdir (Yılmaz, Akay, 2020).

Azərbaycanda xüsusilə müasir dövrdə geniş vüsət alan üzümçülük və şərabçılıq ənələrinin min illərlə ölçülən yaşı mövcuddur. Sovet dövründə tənəzzülə uğramağına baxmayaraq müəyyən vaxtdan sonra ölkəmizdə yeni üzüm plantasiyalarının yaranması və regionlarda yeni şərab zavodlarının fəaliyyətə başlaması şərabçılığın formalaşmasına gətirib çıxardı (Məhərrəmova, 2021).

Şərabın tarixi və formalaşması.

Tarixi mənbələrə əsasən üzümün 130 milyon, şərabın kökəni isə 7000 il əvvələ dayanır. Şərabşılığın ilk yaranıb, ixtsaslaşdığı ərazi Mesopotamiya adlandırılmışdır. Mesopotamiya ərazisi hazırki. Misir, Babil, Hitit və Şumerlərin yerləşdiyi ərazidən ibarət olmuşdur. Mesopotamiyanın insanlıq tarixində məskunlaşma üçün seçilən ilk yerlərdən biridir.

Enoturizm (Viniturizm) əsasında şərabın inkişaf tarixi.

16-cı əsrdən etibarən Avropa əhalisinin sürətlə artması,daha sonralar turizmin şaxələnməsinə təsir edən sənayə inqilabını yaradan əsas səbəblərdən biri idi. Turist zöqvqlərinin fərqli olması şərab turizmi ilə yanaşı müxtəlif xüsusi maraqlar üçün edilən turizm növlərini meydana gətirdi. Ümumdünya Turizm Təşkilatına görə xüsusi müəyyən edilmiş mövzu ilə bağlı fərdi və ya qrup halında turizm mərkəzlərinə edilən səyahətlərdir. Şərab turizmi - üzüm bağlarına, şərabçılıq zavodlarına və şərab festivallarına və şərab mövzulu bölgələrə səfərlərdən və şərab və şərabçılığa marağı inkişaf etdirmək məqsədi ilə bu bölgələrə gələn ayrı-ayrı şəxslərin və ya qrupların səfərləri nəticəsində yaranan xüsusi maraq turizmidir. İngiliscədə spesifik olaraq şərab istehsalı və üzüm bağlarından ibarət yerlərə “Winescape – şərab landşaftı” deyilir. “Winescape” özlüyündə 3 yerə bölünür: Üzüm bağlarının olması,şərabın istehsal fəaliyyəti və saxlanıldığı zavodlar (Santos, Ramos, Almeida, Santos-Pavon, 2019). Bu baxımdan xüsusi maraq turizminə aid olan şərab turizmi, insanların şəraba, onun istehsalı və mədəniyyətinə maraq olduğu üçün məşhurlaşmışdır. Dünyada şərabçılıq və onun əsasında formlaşamış şərab turizminin həcminə görə nəhəng ölkələr sırasında biz ABŞ,Fransa,İtaliya,Almaniya,Yeni Zellandiyanı xüsusilə qeyd edə bilərik.Xüsusilə də Almaniyada şərabçılıq mədəniyyəti 2000 ildir mövcudluğunu qoruyub (Kym, 2004). Yeni Zelandiyada aparılan araşdırmaya görə; bölgədəki şərab turizmi təcrübəsi ilə bağlı şərab operatorları turizmi nəinki əyləncəli fəaliyyət kimi görür, həm də bütün istehlakçı seqmentlərini cəlb edir.

İştirakçıların şərab yeri ən çox ağızdan ağıza (Ağız sözü) və ya tövsiyələrə üstünlük verildiyi qənaətinə gəlinir. Şərab turisti ilə müsbət münasibətin vacibliyini vurğulayaraq. Belə başa düşülür ki, şərabların qiyməti baha olsa da, bu onların satışlarına təsir etmir (Soydaş, Gürler, 2019). Ümumi tərifdə isə şərab turizmi, şərab istehsalı və istehsal olunan şərabların saxlanıldığı emalatxanalara edilən turistik səfərlərə verilən addır. Şərab turistlərində isə bu turizm növünə maraq yaradan əsas səbəb, şərabı dequstasiya edib eyni zamanda tarixi, mədəniyyəti barədə məlumat əldə etməkdir. İnsanların təhsil səviyyələrindəki artımlar, maddi qazanclar və eyni zamanda insanların dad çeşitlərinin artması nəticəsində şərap turizminə olan maraq və səfər edən turist sayısı artmaqda davam edir.

Azərbaycanın enoturizm (vinituri zm) üzrə potensialı.

Azərbaycanda xüsusilə müasir dövrdə geniş vüsət alan üzümçülük və şərabçılıq ənələrinin min illərlə ölçülən yaşı mövcuddur. Sovet dövründə tənəzzülə uğramağına baxmayaraq müəyyən vaxtdan sonra ölkəmizdə yeni üzüm plantasiyalarının yaranması və regionlarda yeni şərab zavodlarının fəaliyyətə başlaması şərabçılığın formalaşmasına gətirib çıxardı (Məhərrəmova, 2021). Xalqın təsərrüfat həyatında bağçılıqla yanaşı üzümçülüyün də rolu olmuşdur. Mədəni üzümün inkişafı cır üzümdən başlayır. Cır üzüm isə mədəni üzümdən fərqli olaraq yarpağı və giləsi kiçik, turş bir dada sahibdir. Cır üzüm Azərbaycan meçələrində bitən bir bitkidir və bu meşələrdə cır üzümün olması lokal coğrafiyanın üzümçülüyə uyğun olduğunu sübut edir.

İqlim amili.

Azərbaycan iqlim baxımından kifayət qədər zəngin bir ölkə olduğundan burada üzüm btikisi başda olmaqla mxtəlif növlərdə bitkilər yetişir. Lokal coğrafiya mülayim və subtropik iqlim tiplərinin qovuşduğu ərazini əhatə edir. Bölgələrə əsasən iqlim tipləri müəyyən qədər fərqli olur. Üzüm bitkisi özlüyündə quraqlığa davamlı bir bitkidir və Azərbaycanda yay aylarında iqlimin quraq olmasına baxmayaraq bitkinin becərilməsi və inkişafı mümkündür. Üzümü quraqlığa davamlı edən əsas səbəb köklərinin uzun olub, torpağın dərin qatlarına qədər gedib çata bilməsidir. Bitkinin kökündə olan xüsusi maddənin ifraz olunması ilə onlar torpağın qatlarında olan kiçik daş parçalarını əridərək dərin qatlara nüfuz edə bilirlər. Bu baxımdan bu bitki uzun kökləri vasitəsilə hətta quraq dönəmlərdə belə yeraltı sulardan istifadə edərək inkişaf edir.

Enoturizm (Viniturizm) üzrə Azərbaycanda potensiallı bölgələr.

Azərbaycanda enoturizm(viniturizm) inkişafı üçün potensiallı bölgələrə Göygöl, Gəncə, Qəbələ, Ağsu, Şamaxı, Naxçıvan aiddir.Azərbaycan daxilində 28 şərab emalatxanası yerləşir və bu emalatxanaların böyük əksəriyyəti sadalanan bögələrdə fəaliyyət göstərir.

Gəncə.

Gəncə şəhəri üzümçülük və şərabçılığın ixtisaslaşdığı bögələrdən biridir. Gəncədə üzümçülük 20-ci əsrdə formalaşıb inkişaf etmişdir.Həmin illərdə yerli şərab keyfiyyət və dad baxımından özünü doğrultduğundan SSRİ-nin bölgələri üzrə ixrac olunmuşdur. "Gəncə Şərab" ASC əsası 1984-cü ildə əsası qoyulmuşdur. Yaradıldığı ildən etibarən keyfiyyətinə və dadına görə seçilmiş şərablar istehsal etmiş, lakin bir neçə il sonra SSRİ daxilində alkoqolizmə qarşı siyasət nəticəsində digər şərabçılıq bölgələri kimi Gəncə də şərab zavodlarını bağlamalı və nəticə etibarı ilə baxımsızlıq ucbatından şərabçılıq demək olar 0-a endi. Müstəqillik illərində artıq Azərbaycan üzümçülük-şərabçılığa yatırımlar etməyə başladı. SSRİ dağıldığı üçün artıq SSRİ tərəfindən qoyulan qayda-qanunlar istənilən sahə üzrə keçərli deyil idi. Azərbaycan üzümçülüyə-şərabçılığa digər şərabçılıq üzrə potensiallı ölkələrlə müqayisədə geridə başlamağına baxmayaraq günümüzdə də bu sahəyə yatırımlar edilərək tinglər əkilir,yüksək keyfiyyətə malik texnoloji avadanlıqlardan istifadə olunur. Hazırda Gəncədə 400 hektarlıq ərazidə şərabçılıq üçün üzüm əkilir. Həmin ərazidə keyfiyyətli üzüm sortları hesab olunan-Mədrəsə, Rkastsiteli, Bayan-Şirə, Cabernet Sauvignon, Chardonnay, Merlot, Pinot, Şiraz, Saperavi üzüm sortları yetişir.

Şamaxı.

Şamaxı həm iqlimiminin həm də landşaftının yaratdığı imkanlar üzərindən uzun müddət ərzində keyfiyyətli, dadlı və sevilən şərab növlərinin istehsal mərkəzi olmuşdur. Azərbaycan da ən keyfiyyətli üzüm növlərinin yetişməsindən və bu üzümlər əsasında lokal coğrafiyada kifayət qədər məşhur şərab çeşidlərinin hazırlanmasından dolayı Şamaxı ölkənin üzümçülük-şərabçılıq paytaxtı hesab olunur. Keçən əsrin 70-80-ci illərindən bəri Şamaxı şərab istehsal edən və kənd təsərrüfatı üzərindən iqtisadiyyata qatqısı olan bir bölgədir.Həmin illərdə Şamaxıda 37.000 hektar üzüm bağları var idi. Həmin ərazinin məhsuldarlığı isə 240.000 tondan artıq idi. Daha sonra SSRİ dağılana yaxın üzüm bağları və müəssisələrinin məhv edilməsi,baxımsız qalması digər üzümçülük bölgələri kimi Şamaxının da məhsuldarlığına mənfi təsirini göstərmiş oldu.

Üzümçülük-şərabçılığın dəyəri günümüzdə də unudulmayaraq inkişaf etdirilməsi üçün müəyyən tədbirlər görülür. 2014-cü ildə Şamaxıda 40 hektar üzüm bağı salınmış və 2017-ci ildə məhsul yığılmışdır. Həmin ərəfələrdə isə üzüm bağlarının sahəsi 310 hektara qədər artırılmışdır. Hazırda isə

Şamaxıda ümumi salınmış üzüm bağlarının sahəsi 1700 hektara çatır. Şamaxıda istehsal olunan şərablarda xammal olaraq həm yerli həm də xarici üzüm sortlarından istifadə olunur. Xarici üzümlər əsasən fransız sortu üzümlərdir. Yerli üzümlər arasında isə bir neçə növdən istifadə olunur hansılar ki; "Ağ şanı, Qara şanı, Mədrəsə, Meysəri və Təbrizidir". Şərab hazırlanması mərhələləri arsında önəmli yeri onun fermentasiya edilməsi prosesi tutur. Fermentasiya şərab növünə uyğun olaraq fərqlənir. Qırmızı şərablar 10-30C (selsi) temperaturda 1-2 həftə, ağ şərablar isə 10-20C (selsi) temperaturda 2-4 həftə müddətində palıd çəlləklərdə fermentasiya edilir (Kobrand,wine & spirits).

Şamaxıda üzümçülük-şərabçılıq illərdir davamlı inkişaf etdiyindən artıq turizm destinasiyasına çevrilmişdirş.Şamaxıda həm yerli həm də xarici şərab sevər turistlər üçün şərab turları təşkil olunur. "Şirvan Şərab" adlı şərab turu yerli və xarici şərab sevər turistləri şərabın istehsal olunduğu müəssisə ilə tanışlıqdan həmin şərabın "vintage" üslubda olan zirzəmisində dequstasiyasına qədər xidmətləri təklif edir. "Şirvan Şərab" həm ölkə daxilində həm də beynəlxalq sərgilərdə tanınan "Meysəri" şərablarının istehsalçı brendidir. "Meysəri" şərablarının 3 növü yerli bazarda kifayət qədər tanınır və sevilir. Bu növlər "Məxməri, Mərcan və Sədəf"-dir.

Göygöl.

Tarixə nəzər salsaq Göygöl 1860-cı illərdə Yelenendorf adlanırdı.Buna səbəb rusların buraya almanları köçürülməsi idi. Almanların köçürüldüyü ərazi Oğuz tayfasının yaşadığı Xanık kəndi idi. Almanlar məskunlaşmamışdan qabaq da yerli insanlar bağçılıq və üzümçülük fəaliyyəti ilə məşğul idilər. Onlar üzümlərdən şərab hazırlamır yalnız istehlak məqsədi ilə becərirdilər. Almanlar məskunlaşdıqdan sonra isə onlar həmin üzümlər əsasında şərab istehsalına başladılar. 1862-ci ildə Göygöldə almanlar tərəfindən 2 böyük şərab istehsal edən şirkət yarandı. "Forer Qardaşları və Qummel Qardaşları Ticarət Evi" həmin dövrlərdə Göygöldə fəaliyyət göstərən böyük şərab, şampan, konyak istehsal edən şirkətlər idilər. Eyni müəssisə "Kaqor, Köhnə Poertveyn, Ağ süfrə şərabı, Xeres şərabları" istehsal edirdi. Ümumiyyətlə Rus imperiyası dönəmində Azərbaycanda istehsal olunan şərabların böyük hissəsi Azərbaycanın payına düşürdü. 1926-ci ilin statistikasına əsasən Azərbaycanda yığılan üzümün 48%-i Göygöl şərab zavodunda emal edilmişdir. Bu vedrə müəssisənin 13 şərab zirzəmisində 670 min vedrə şərab saxlanılırdı.

19-cu əsrin sonlarında Azərbaycanda isehsal olunan şərablar Almaniya və Hollandiyaya ixracı başlanılmışdır. Bununlada müəssisə Azərbaycandan Avropaya şərab ixrac edən ilk şirkət olaraq tarixə düşmüşdür. Sovet dönəmində "Xanlar Aqrosənaye" kombinatı adı altında fəaliyyət göstərən bu zavod şərab istehsalında ixtisaslaşaraq məhsullarına bütün Sovet Respublikasına göndərirdi. Lakin 1985-ci ildə Mixail Qorbaçovun "Alkoqolizm və sərxoşluqla mübarizə tədbiri haqda" qərarından sonra şərab istehsal edən müəssisə istehsalı dayandırması nəticəsində xarabalığa çevrildi.

Göygöl uzun illər uzümçülüyün və şərabçılığın fəaliyyət göstərdiyi bir bölgədir. Burada 160 ildir fəaliiyət göstərən, şərab, konyak, şampan istehsal edən "Göygöl Şərab Zavodu ASC" yerləşir. Hazırda Göygöl şərab zavodu şərab, brendi və araq (onlarla növ müxtəlifliyində) istehsal edir. Müəssisənin 525 ha üzüm plantasiyası vardır. Məhsulunun əsas hissəsi yalnız Rusiyaya deyil, həmçinin Kanada, İsveçrə, Çin və Hindistana ixrac olunur (Fətəliyev, Heydərov, 2017).

İsmayıllı.

İsmayıllıda Azərbaycanda digər üzümçülük-şərapçılıq bölgələri kimi məhsuldarlığına və keyfiyyətinə görə əhəmiyyətlidir. İsmayıllıda yerləşən "Şabiant" şərab zavodu istehsal etdiyi şərablarla təkcə yerli bazarda deyil eyni zamanda Rusiya bazarında da kifayət qədər tanınır. "Şabiant" zavodunun yerləşdiyi coğrafiya,landşaft keyfiyyətli üzümün becərilməsi üçün kifayət qədər əlverişlidir. Zavod 1982-ci ildə İsmayıllıda yaranıb. Sovet dövründə respunlikanın bir çox şəhərlərinə ixrac olunan şərablar istehsal edib. SSRİ dağıldıqdan sonra isə zavod da xaraba qalmış,lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra 2010-cu ildə zavod yenilənərək fəaliyyətinə davam etmişdir.

"Şabiant" zavodu Göyçay və İsmayıllı arasında kiçik Hacıhətəm qəsəbəsində yerləşir. Qafqaz və Avropa üzüm sortları olan 250 hektar ərazini əhatə edir. Üzümlər coğrafi baxımdan Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamacında,750 metr yüksəkliklərdə iqlim və teruar şəklində yetişdirilir.

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 9 / 44-49 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue: 9 / 44-49 e-ISSN: 2708-986X

Qarışıq olmadan əsl şərab dadının hiss olunması üçün 100% monosort şərab istehsal olunur. Hacıhətəmə bir sıra şərab turları təşkil olunur. “Şabiant” şərab turu yerli və xarici turistləri Hacıhətəm qəsəbəsini gəzdirməklə yanaşı eyni zamanda bu coğrafiyada yetişən üzümlərdən hazırlanan şərabların istehsal prosesi ilə tanış olmalarına və dequstasiyasına imkan yaradır. Eyni zamanda burada kiçik qonaq evi olan “Şato Monolit”-də yerləşir. “Şabiant” şəra turununa “Şato Monolit”-də qalıb istirahət etməkdə daxildir. Burada avqustun sonu məhsul bayramı, noyabrın sonunda “Vino Nuovo” (Gənc üzüm) adlı şərab bayramı təşkil olunur. Zavod 2017-ci ildə yerli və beynəlxalq bazarlar üçün “Chabiant” adlı şərabı təqdim etdi. Bu şərab yeni-yeni bazara çıxmasına baxmayaraq, şərabın tarixi 1980-ci illərə dayanır.

Qəbələ.

Qəbələ azərbaycanın uzun illər boyu üzümçülük-şərabçılığın olduğu hətta əsrlər əvvələ üzümçülüyə aid arxeoloji tapıntıların aşkar olunduğu bölgəsidir. Burada aşkar olunan üzümçülüyə aid arxeoloji qazıntılar 2300 il əvvələ dayanır. Məhsuldar torpaqların olması və düzgün becərilməsi burada yetişən üzümü və onun əsasında hazırlanan Qəbələ şərabını keyfiyyətli və dadlı etmişdir (İlhan, 2009).

Qəbələnin keçən əsr üzrə böyük üzüm bağları və bir o qədər böyük məhsuldarlığı olmuşdur. Sovet dövrü ərzində ümumilikdə 1100 hektar üzüm bağları salınmışdır. Əkilən 1100 hektar sahəlik üzüm bağından 3743 ton məhsul tədarük olunmuşdur. Daha sonralar müstəqillik dövrünün ilk illərində isə ölkədə hərc-mərclik,zəif iqtisadiyyat olduğundan bununla yanaşı düzgün daxili iqtisadi siyasət olmadığından üzümlüklərin sahəsi azalmağa başlamış, müəssisələr isə fəaliyyətlərini dayandıraraq baxımsız hala gəlmişdir. Hazırda Qəbələdə 480 hektar üzüm bağı var. Həmin bu üzüm bağlarında müxtəlif üzüm növləri becərilir.Bu növlərə gürcü sortları olan “Saperavi, Pkositeli, Aleksandrouli; fransız sortları “Cabernet, Sauvignon, Cabernet Fraue,Pinot Noir”; özbək sortları olan “Batır, Qara kişmiş, Ağ kişmiş, Çəhrayı” əkilib. Qəbələdə “Aqro-Azərinvest” MMC və “Aspi-Aqro” MMC kimi müəssisələr üzümçülük-şərabçılıq ilə məşğul olur.”Aqro-Azərinvest” MMC 165 hektar ərazidə, “Aspi-Aqro” isə 340 hektarlıq ərazidə üzüm bağları salmışdır.Eyni zamanda bu şirkətlərdə “Aqro-Azərinvest” MMC-nin Qəbələdə şərab zavodu, “Aspi-Aqro” MMC-nin isə üzüm emalı zavodu var. Bununla yanaşı Qəbələnin Qaradeyn zavodunda “Aspi Winery” adlı üzüm emalı zavodu da fəaliyyət göstərir.

Qəbələdə istehsal olunan şərablar arasında ən məşhuru “Savalan” şərabıdır. Şərabı istehlakçılara “Savalan” adı altında tanıdılmasında məqsəd bu şərabın istehsalı üçün lazımi üzüm növünün Savalan vadisində yerləşməsidir (12).

“Aspi-Aqro”MMC xarici şirkətlərlə kifayət qədər əlaqəli bir müsəssisədir və üzüm tingləri istehsal edənitalyan brendi “Viva Cooperative Pansedo” və fransa şirkəti olan “Gautard Freres” ilə əlaqəlidir. “Aspi Winery” şərab müəssisəsinin istehsal gücü 1000 tondur. Şərablar zirzəmidə xoş dada və ətirə malik olsunlar deyə xüsusi palıddan hazırlanmış çəlləklərdə saxlanır. Daha sonra bu şərablar yerli bazarla yanaşı Rusiya bazarına da ixrac olunur. Hazır məhsul keyfiyyət nəzarəti baxımından xüsusi texnoloji avadanlığın nəzarətindən keçir. Bu avadanlıq keyfiyyətli şərabın istehsal prosesində yer alan lazer analiz aparatıdır və bu avadanlıqdan istifad etməklə istehsalçı müəssisə şərabın nə dərəcə keyfiyyətli olduğunun fərqinə varır.

Naxçıvan.

Üzümçülük kənd təsərrüfatları arasında ən gəlirli bir alt sahədir. Statistikalara əsasən üzümçülük-şərabçılıq iqtisadi səmərəsinə görə dənli bitkilərdən 3.9 dəfə, pambıqdan 2.7 dəfə, tərəvəzlərdən 1.5 dəfə artıq gəlir gətirir. Üzümçülük-şərabçılığın kənd təsərrüfatında istehsalı baha başa gəlməsinə baxmayaraq 1 hektardan əldə edilən gəlirlə görə ən yüksək göstəriciyə malikdir. Naxçıvanda üzümçülük-şərabçılığın inkişafına gəldikdə isə bura hələ qədim zamanlardan insanların üzümçülüklə məşğul olduqları bir coğrafiya olub. Bu bölgə üzrə təşkil olunan arxeoloji qazıntılarda tapılan əşyalar da bizdə burada qədimdə insanların üzümçülüklə məşğul olması ilə bağlı fikir formalaşdırır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bu bölgədə meyvə,üzüm toxumları, şərab saxlanılması və hazırlanması üçün iri küplər aşkarlanmışdır. Qədimdə burada üzümdən kişmiş, mövüc, bəhməz hazırlanaraq qonşu ölkələrə ticarət üçün aparılmış.

Hazırda isə Naxçıvanda 120-dən çox üzüm sortu yetişdirilir. Bu üzüm sortlarından yalnız 100-ü respublika ərazisində yayılmışdır. Naxçıvanın xüsusi ilə Babək rayonunun Nehrəm kəndində üzümçülük təsərrüfatı yerləşir və buranın fəaliyyəti 2015-ci ildən başlanmışdır. Burada yerli sortlarla yanaşı İtaliya, Fransa, Türkiyə və Özbəkistan mənşəli üzüm sortları da yetişdirilir. Salınmış üzüm bağlarının sahəsi 150 hektar ərazini əhatə edir və bu ərazidə 326.000-dən artıq ting var. Eyni zamanda məhsuldarlığın artırılması məqsədilə xarici şirkətlərdən müxtəlif növ texnoloji avadanlıqlar idxal olunmuşdur. Burada istifadə olunan avadanlıqlara nasos stansiyalar, 50 km-dən uzun olan suvarma şəbəkəsi tikilmişdir.

Nəticə

Turizm məhsulunun şaxələndirilməsi insanların tələb və zövqünə uyğun formalaşır. Məlumdur ki, insanlar bir çox səbəblərdən turizm fəaliyyətlərinə qatılırlar. Bu turizm növlərindən biri də şərab turizmi, vini turizmi və enoturizm, şərab dequstasiyası, zirzəmilərdə turlar və üzüm bağlarında turlar kimi də tanınır. Bu gün enoturizm Fransa, Aİ, İtaliya və s. Ölkələrdə əhəmiyyətli gəlir gətirən turizm növlərindən biridir. Keyfiyyətli tədqiqatla Azərbaycanın enoturizm potensialını araşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Ədəbiyyat araşdırması texnikası ilə əldə edilən məlumatlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda 28 şərab zavodu, onlarla üzüm sortları, həmçinin şərab anbarları mövcuddur. Aparılan araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlinib ki, Azərbaycanda enoturizm potensialı var, lakin kifayət qədər təşviq və investisiya yoxdur.

Onun viniturizm (enoturizm) ilə bağlı çoxölçülü araşdırmalara və məlumatlara malik olması diqqətimizi cəlb etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Güven, S. (2010). Şərab turizmi regionlarının rəqabət qabiliyyətinə dair model təklifi: Kapadokya nümunəsi.
2. Süer, S., Keskin, N. Davamlı üzüm bağı və şərab turizmi təcrübələri.
3. Emre Yıldız, Ö. (2009). Türkiyədə şərab turizmi: Çeşmə timsalında məhsul inkişaf modeli.
4. Yılmaz, G., Şahin Yılmaz, A. Şərab turizmi tədqiqatına bütöv baxış: Şəbəkə təhlili ilə xəritəçəkmə.
5. Yılmaz, I., Akay, E. Şərab turizmi xüsusi maraq turizmi.
6. Məhərrəmova, T. (2021). Şərab turizminin mərkəzi kəndi.
7. Santos, V.R., Ramos, P., Almeida, N., Santos-Pavon, E. Wine and wine tourism experience: a theoretical and conceptual review
8. Kym, A. (2004). The worlds wine markets.
9. Soydaş, M.E., Gürlər, M. (2019). Yerli əhalinin şərab turizminə baxışı.
10. Fətəliyev, H., Heydərov, E. (2017). Süfrə şərablarının müasir texnologiyası
11. İlhan, İ. (2009). Şərab turizmi, 257 s.
12. Kobrand Wine, Spirits – WineMaking

Göndərilib: 04.07.2023 Qəbul edilib: 25.08.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/50-54

Fatma Əsədova
Bakı Slavyan Universiteti
fatya.asadova@mail.ru

ORTA MƏKTƏBDƏ YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞMASI

Xülasə

Azərbaycanda elmi-mədəni, siyasi və iqtisadi sahədə aparılan islahatlar təhsil fəlsəfəsinin dəyişməsi ilə nəticələnmişdir. Respublikada prioritet istiqamətlərdən biri olan yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçid hesab edilir. Oxu prosesində qazanılan bacarıqlar yazı ünsiyyəti vasitəsilə genişləndirilərək qarşılıqlı əlaqəyə çevrilir. Yazı qoyulmuş hər hansı problem, yaxud mövzu ilə bağlı fikir və mülahizələrin müvafiq formada verilməsini, görülmüş iş haqqında hesabat hazırlanmasını təmin edir. Müəllim şagirdin yaş və bilik səviyyəsinə uyğunluğunu, məzmun və quruluşunu nəzərə alaraq mətn seçməlidir.

Ana dilində mükəmməl yazıb oxumağı, öz fikrini ədəbi dildə səlis ifadə etməyi bacarmaq mədəniliyin başlıca əlamətlərindən hesab olunur. Bu keyfiyyətləri gənc nəsildə tərbiyə etmək üçün Azərbaycan dili proqramı geniş imkanlar verir.

Açar sözlər: *təhsil qanunu, strategiya, şəxsiyyət, yazı işləri, yaradıcı fəaliyyət, orfoqrafik vərdişlər*

Fatma Asadova
Baki Slavic University
fatya.asadova@mail.ru

Formation of writing skills at secondary school

Abstract

The reforms carried out in the scientific, cultural, political, and economic spheres in Azerbaijan resulted in a change in the philosophy of education. One of the priorities in the Republic is the transition from the school of memory to the school of thought. The skills acquired in the reading process are extended through written communication and become interactive with it. Writing ensures that the ideas and considerations related to any given problem or topic are presented in an appropriate form, and a report is prepared on the work done. The teacher should choose a text taking into account its content and structure, and the appropriateness of the student's age and knowledge level.

Being able to write and read perfectly in the native language and express one's opinion fluently in the literary language is considered one of the main signs of civilization. The Azerbaijani language program provides a wide range of opportunities to educate these qualities in the younger generation.

Keywords: *education law, strategy, personality, writing jobs, creative activity, orthographic habits*

Giriş

Azərbaycanda elmi-mədəni, siyasi və iqtisadi sahədə aparılan islahatlar təhsil fəlsəfəsinin dəyişməsi ilə sonuclanmışdır. Respublikada prioritet istiqamətlərdən biri olan yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçid hesab edilir. "Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nda (2009), "Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları" nda (2010), "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda (2013) şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi, cəmiyyətin tələbatlarına uyğun keyfiyyətlər əsasında formalaşdırılması vacib hesab olunmuşdur.

Strategiyada "ölkənin modernləşdirilməsi üçün zəruri olan kapitalını inkişaf etdirmək və bununla Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq qabiliyyətini yüksəltmək, məsuliyyətini dərk edən, demokratiya prinsiplərinə və xalqın milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən,

azərbaycançılıq ideyalarına sadiq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək, milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq, sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini və əlavə təhsili təmin etmək, təhsilalanları ictimai həyata, səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq" (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013:12) təhsil sisteminin əsas vəzifəsi hesab edilmişdir.

Yazı mürəkkəb bir əməliyyatdır. O şagirdlərin duyğu və düşünçələrinin dil normalarına uyğun qaydada nəqli, mühakimə və təsviri xarakterli rabitəli mətnlər kimi ifadə edir. Oxu prosesində qazanılan baçarıqlar yazı ünsiyyəti vasitəsilə genişləndirilərək qarşılıqlı əlaqəyə çevrilir. Yazı qoyulmuş hər hansı problem, yaxud mövzu ilə bağlı fikir və mülahizələrin müvafiq formada verilməsini, görülmüş iş haqqında hesabat hazırlanmasını təmin edir. Yazı ədəbi dilin normaları gözlənilməklə şagirdlərin tədqiqatçılıq və təşkilatçılıq bacarıqlarını nümayiş etdirməyə imkan yaradır (Abdullayev, Kərimov, 1968: 375).

Məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin başlıca vəzifələrindən biri şagirdlərə öz fikirlərini, mühakimələrini, oxuduqlarına münasibətini aydın, ardıcıl, səlis, rəvan, düzgün və rabitəli şəkildə ifadə etməyi öyrətməkdir. Lakin şagirdlərin yazı işi tədris olunan əsərlərin mətnlərinin təhlili üzərində olduğundan Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərindən başqa bu işi tam müstəqil şəkildə həyata keçirmək mümkün olmur (Abdullayev, 2013: 241).

Yazı bacarıqlarının formalaşması fənnin digər məzmun xətlərindən (dinləyb anlama və danışma, oxu və dil qaydaları) ayrılıqda mümkün olmadığı üçün yazı məzmun xətti üzrə standartların tələbləri əsasında yazı işlərininn aparılmasının əsas vasitələri kimi yaradıcı və qiymətləndirici təlim formaları qəbul edilir. Yaradıcı fəaliyyət hazır biliklərin yazılı - məntiqi təhlilini tələb edir: planın tərtibi, konspektlərin hazırlanması, ideya cəhətdən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən mənbələrin səciyyələndirilməsi və s.

"Dərin bilik üçün də yazı vacibdir. Belə ki, hər şeyi yadda saxlaya bilmir, xüsusən müasir dövrdə elmin, sənayenin, texnikanın və başqa sahələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə hər dir yeniliyi tez dərk etmək və yadda saxlamaq mümkün deyil. Lakin yazı bu və ya başqa məsələni əks etdirərək onu istənilən zamanda təsəvvürdə canlandırmağa yenidən xatırlamağa kömək edir. Belə yada salma nəticəsində isə insanlarda bilik daha da dərinləşir və möhkəmlənir. Bununla yanaşı fikri daha da inkişaf etdirməyə imkan verir" (Bayramov, Məhərrəmov, İsgəndərzadə, 2015: 64-65).

Ana dilində mükəmməl yazıb oxumağı bacarmaq, öz fikrini ədəbi dildə səlis ifadə etməyi bacarmaq mədəniliyin başlıca əlamətlərindən hesab olunur. Bu keyfiyyətləri gənc nəsildə tərbiyə etmək üçün Azərbaycan dili proqramı geniş imkanlar verir.

Orta məktəbdə Azərbaycan dili dərslərinin qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biri şagirdlərdə savadlı və düzgün, orfoqrafik və qrammatik qaydalara uyğun yazmaq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu işin müvəffəqiyyətlə reallaşdırması müxtəlif növ yazılar üzərində işin aparılmasından çox asılıdır. Bunun üçün müəllim əvvəlcədən mətnin dilinin şagirdin yaş və bilik səviyyəsinə uyğunluğunu, məzmun və quruluşunu, mürəkkəblik dərəcəsini nəzərə alaraq elə mətn seçməlidir ki, qrammatik, orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsi, möhkəmləndirilməsi sahəsindəki işlərin müxtəlif yollarını müəyyənləşdirə bilsin. Müəllim şagirdlərin düzgün yazmalarını öyrətməkdən başqa onların məntiqi təfəkkürünün inkişafına çalışmalıdır. Şagirdlərdə yazılarına tənqidi münasibət bəsləmək, dilin qrammatik və orfoqrafik qaydalarını düzgün tətbiq etmək bacarığı və vərdişləri aşılanmalıdır (Cəfərova, 2016: 403).

Dilin yeni qayda – qanunlarını yazılı və şifahi nitqdə tətbiq etməyin nümunəsini əyani surətdə şagirdlərə göstərmək lazımdır və bununla yanaşı onların məntiqi təfəkkürlərini inkişaf etdirmək üçün qrammatika təlimindən mümkün qədər çox istifadə olunmalıdır. Qrammatik məfhumların əhəmiyyətli əlamətlərini təyin edə bilməyi, dil hadisələrini qarşılaşdıraraq onları təsnif etməyi, canlı ədəbi dil üzərində müşahidə aparmaqla ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxara bilməyi də şagirdlərə öyrətməkdə fayda var. Qrammatik tərifləri mexaniki olaraq şagirdlərə əzbərlətmək hallarından qəti

surətdə əl çəkib, onlara qayda – qanunların mahiyyətini izah edərək dərk etdirmək və praktik olaraq yerinə yetirilməsinə nail olmaq lazımdır.

Qrammatika da riyaziyyat kimi elə bir tədris fənnidir ki, onun ayrı-ayrı bölmə və mövzuları bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Qrammatikanın müəyyən bölməsi yaxşı mənimsənilməzsə bu hal mütləq özündən sonra gələn bölmənin öyrənilməsində çətinlik törədər və beləliklə, şagirdin ümumi savad səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olar (Əfəndizadə, Əhmədov, 1965: 7).

Şagirdləri yazılı nitqin normalarına yiyələndirmək Azərbaycan dili təliminin qarşısında qoyulmuş əsas vəzifələrdəbdir. Fənn üzrə şagirdin müvəffəqiyyəti onun bu sahədəki müvəffəqiyyəti ilə müəyyən edilir.

Bir qisim müəllim əvvəlki dərslərdə şagirdlərin qazandıqları bilik və vərdişləri təkrar etməyi unudur və hər dəfə təlimin müəyyən mərhələsində öz diqqətini növbəti mövzunun öyrədilməsi üzərində cəmləşdirir. Bu zaman çalışmaların sistemi elə qurulur ki, öyrədiləcək yeni dərs bir təhər keçmək mümkün olsun. Belə olduqda çalışmalar bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və yalnız müəyyən bir qaydanı öyrətmək üçün ayrılmış mətnlər üzərində aparılır (Dəmirçizadə, 1972: 131).

Hər kəsə məlumdur ki, şagird birinci sinifdən orta məktəbi bitirənə qədər orfoqrafiya məsələləri ilə müntəzəm olaraq qarşılaşır. Deməli, şagird orfoqrafiyanı bütün təhsil aldığı dövürdə öyrənir. Amma qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya qaydaları proqramın tələbləri çərçivəsində I-VI siniflərdə öyrənilir. VII-XI siniflərin proqramı isə orfoqrafiya üzrə işlərin məxmununu müəyyən etmir, yalnız şagirdlərin orfoqrafik vərdişlərini təkmilləşdirməyə yuxarı siniflərdə də müntəzəm diqqət yetirilməli olmaları tələbini qarşıya qoyur. Orfoqrafik qaydaların VI sinifdə bitsə də, yazılışı çətin sözlərin öyrənilməsi yuxarı siniflərdə davam edir (Əhmədov, 2007: 119).

Şagirdlərin orfoqrafik vərdişlərindəki bəzi nöqsanlar olur ki, bunları aradan qaldırmaq əvəzinə müəllimlərin bir qismi bu halı aşağı sinifdən gələn qusur hesab edərək məsələyə laqeyd münasibət bəsləyirlər və öz məsuliyyətlərini yalnız proqram üzrə keçilən qaydaların mənimsədilməsi ilə kifayətlənirlər. Məsələn, əgər şagird *q* əvəzinə *ğ* yazırsa, yəni *q*-nın *ğ*-ya keçməsi qaydasını pozursa günahı aşağı sinifdə dərs keçən müəllimdə görüb arxayın davranırlar, heç bir iş aparmırlar. Lakin bilmək lazımdır ki, bir çox hallarda şagirdlərin aşağı sinifdə keçdiyi orfoqrafik qaydalara riayət etməməsi onun biliyinin az olmasından deyil, vərdişə yiyələnməməsindən irəli gəlir. Belə bir nümunə gətirək: xatırlayıram ki, illər öncə orta məktəbdə dərs deyərkən bir faktla qarşılaşmışdım. Dərs ilinin sonunda IV siniflərdə aparılan yoxlama imlada yüksək faizlə müvəffəqiyyət əldə edilmişdi. Növbəti ildə, dərs ilinin ortalarında, eyni sinfin şagirdləri ilə, artıq V sinifdə, eyni mətn üzrə yenidən yoxlama imla yazdırıldı. Bu dəfə müvəffəqiyyət faizi aşağı düşmüşdü. Səbəbi araşdırıldıqda məlum oldu ki, həmin vəziyyət şagirdlərə orfoqrafiyadan IV sinifdə verilmiş bacarıq və vərdişləri möhkəmləndirməyə əhəmiyyət verilməməsindən irəli gəlmişdir.

Düşünürük ki, bu nümunə digər yuxarı siniflərdə də orfoqrafiya üzrə işlərin aparılmasına xüsusi diqqət yetirməyin vacibliyi və əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq üçün kifayətdir.

Sözsüz, bu real vəziyyətdən çıxarılan nəticədir. Yaxşı olardı ki, orfoqrafiyanın təlimi elə qurulsun ki, şagirdlərin orfoqrafik savada yiyələnməsi IV sinfin sonunda başa çatsın. Sonrakı siniflərdə müəllim orfoqrafiya üzrə işlərə geniş yer verməyə məcbur olduğuna görə proqram materiallarının tədrisi səmərəli təşkil etməkdə çətinliklərlə qarşılaşmasın deyə buna ciddi yanaşılmalıdır. Nöqsanı aradan qaldırmaq üçün hər bir Azərbaycan dili müəllimi tədris prosesini elə təşkil etməlidir ki, bu zaman şagirdlərin qazandıqları bilik və vərdişlərin hamısını arası kəsilmədən təkmilləşdirmək mümkün olsun (Hacıyev, 2015: 8-11).

Orfoqrafiyanın tədrisi IV-VI siniflərdə ayrıca bir bölmə kimi tədris olunmur. O "Fonetika", "Söz yaradıcılığı" və "Morfologiya" bəhslərinin tərkibində öyrədilir. Orfoqrafiya fonetika, leksika, söz yaradıcılığı və qrammatika ilə biavasitə əlaqədar olduğuna görə bu çox faydalıdır və həmin sahələr üzrə əldə edilmiş biliklər əsasında daha səmərəli mənimsənilir.

Bədii ədəbiyyatdan, qəzet və jurnallardan seçilmiş mətnlər üzərində iş aparılması və yaradıcı yazılardan geniş istifadə edilməsi ədəbi dilin qayda-qanunlarının mənimsənilməsinə, eyni zamanda əvvəlki dərslərdə əldə edilmiş biliklərin təkmilləşdirilməsinə nail olmaq imkanı verdiyi halda, çox vaxt məktəblərimizdə müəllimlər bunlara əməl etmirlər. Sonuc olaraq bütün bunlar şagirdlərin

möhkəm bilik və vərdiş qazanmalarına mane olur və öncədən keçib öyrəndikləri bilikləri tez yaddan çıxarmalarına təsir göstərir. Yoxlama yazıların aparılması vasitəsilə şagirdlərin hər hansı dil qaydalarını, elmi, bədii materialı necə mənimsəmələrini üzə çıxır. Yazı işləri şagirdlərin biliklərinin inkişaf etdirilməsinə, dünyagörüşlərinin, yazı bacarıq və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsinə müsbət təsir göstərir. Bu mənada, ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərində həyata keçirilən bütün yazı işləri şagirdlərin savad və bilik səviyyəsinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.Məhz buna görə də yazı işləri müxtəlif adlarla adlandırılsa da, onların arasında möhkəm və qırılmaz əlaqə var. Bunları nəzərə alaraq hər bir müəllim dərs prosesində yazı növlərinin bünövrəsini təşkil edən sinif və ev tapşırıqlarının icrasının daha effektli olmasına çalışmalıdır. Müəllim işi elə qurmalıdır ki, şagirdlər sinif və ev tapşırıqlarını yazarkən, yoxlama yazıların icrası zamanı yaranan məsuliyyəti dərk etsinlər. Şagirdlər bilməlidirlər ki, hər hansı yazı onun sahibinin biliklərini, dünyagörüşünü əks etdirən bir vasitədir. Əgər şagird savadlı, ağıllı, tərbiyəli, bacarıqlı olduğunu sübut etmək istəyirsə, onu savadlı və gözəl yazısı ilə təqdim etməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər "Azərbaycan dili" dərsliklərində təqdim edilən bütün tapşırıqların hamısını yerinə yetirsinlər, çünki onlar mövzunun öyrədilməsinə və möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. V-VI sinif dərsliklərində kifayət qədər çalışmalar verilmişdisə də, VII-VIII sinif dərsliyində onların sayı azlıq təşkil edir, lakin bəzi mövzularla bağlı tapşırıqlar isə lap yox dərəcəsindədir. Buna görə də müəllimlər dərsliklərdəki çalışmalarla kifayətlənməməli, müxtəlif metodik vəsaitlərdən istifadə etməli, məsələyə yaradıcı yanaşaraq özləri mövzuya uyğun tapşırıqlar tərtib etməli, fonetik və qrammatik təhlillərə çox yer verməlidirlər (Kərimov, 2011: 563).

Qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər Azərbaycan dili fənnini ədəbiyyatla əlaqəli tədris edir, ədəbiyyata inteqrasiya etmiş olur, hər hansı mövzuya aid ədəbiyyatdan keçilmiş materiallardan cümlələr seçməyi, həmin cümlələr üzərində müxtəlif xarakterli təhlillər aparmağı şagirdlərə tapşırırlar. Orta məktəbdə Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif növ yazı işlərindən istifadə edilir. Bu yazılar məzmun və məqsəd baxımından verə biləcəyi bilik və bacarıqlara görə bir-birindən fərqlənir. Onları ayrı-ayrılıqda təhlil etsək görərik ki, təlim prosesində şagirdlərin əldə etdikləri nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsində, düzgün yazmaq vərdişlərinə yiyələnməsində və müxtəlif yazı vərdişlərinin aşılanmasında sinif və evdə həyata keçirilən tapşırıqların çox əhəmiyyəti var. Müəllimlər şagirdlərin yerinə yetirdikləri tapşırıqların düzgün, qaydalara uyğun aparılmasına müvəffəq olmalı və ciddi yanaşmalıdırlar. Buna görə də müəllimlər şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilən tapşırıqların düzgün, qaydalara uyğun icrasına nail olmalı, ona tələbkarlıqla yanaşmalıdırlar. Təbii ki, Azərbaycan dili dərsliklərində bütün tapşırıqlar həm şagirdlərin elmi-nəzəri biliklərinin möhkəmləndirilməsində, həm də onlarda müxtəlif dil qaydalarına söykənən yazı vərdişlərinin aşılanmasında, ümumiyyətlə, yazı mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayırsa, müxtəlif qaydaların öyrədilməsi üçün istifadə edilən yazılar, həm bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edir, şagirdlərin bu sahədə qazandıqları biliklərin dərəcəsini müəyyənləşdirməkdə həlledici rol oynayır.

Yazı işləri xarakterindən və növündən asılı olmayaraq bütün siniflərdə yerinə yetirilməsi vacib olan vəzifələrdəndir. Təhsil Nazirliyinin "Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin yazı işlərinin aparılması və dəftərlərinin yoxlanmasına verilən vahid tələblər"də (Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin yazı işlərinin aparılması və dəftərlərinin yoxlanmasına verilən vahid tələblər, 1991: 85-86) şagird dəftərlərinin miqdarı, yazıların aparılması və yoxlanması haqqında konkret məlumat verilmişdir. "Vahid tələblər"də öyrədici yazı dəftərləri ilə əlaqədar qeyd edilir: "I. Öyrədici yazıların bütün növlərini + yerinə yetirmək üçün şagirdlərin aşağıdakı miqdarda dəftərləri olmalıdır: Azərbaycan dilindən V-IX siniflərdə 3 dəftər (1, 2 nömrəli, digəri ifadə və inşa yazıları üçün); X-XI siniflərdə 1 dəftər; ədəbiyyatdan 1 dəftər" (Paşayev, 2012: 7).

Nəticə

Məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin əsas vəzifələrindən biri şagirdlərə öz fikirlərini, mühakimələrini, oxuduqlarına münasibətini aydın, ardıcıl, emosional və inandırıcı şəkildə ifadə etməyi öyrətməkdir. Amma şagirdlərin yazı işi təbii davamı və tədqiq olunan əsərlərin mətnlərinin

təhlili üzərində davamlı işin nəticəsi olduğundan Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərindən başqa bu işi tam müstəqil şəkildə həyata keçirmək olmaz.

Yazı şagirdlərin duyğu və düşünçələrinin dil normalarına uyğun rabitəli mətnlər formasında ifadəsini təmin edir. O`xu prosesində qazanılan baçarıqlar yazı vasitəsilə genişləndirilir. Yazı qoyulmuş hər hansı problem, yaxud mövzu ilə bağlı fikir və mülahizələrin müvafiq formada verilməsini, görülmüş işin hesabatının hazırlanmasını təmin edir. Ədəbi dilin normaları gözlənilməklə şagirdlərin tədqiqatçılıq və təşkilatçılıq bacarıqlarını nümayiş etdirməyə imkan yaradır.

Yuxarı siniflərdə şagirdlər yazı işlərində geniş və təfərrüatlı informasiyaları qısa şəkildə çatdırmaq tələbi ilə daha tez-tez üzləşirlər. Məsələn, esse yazdıqda hadisələrin qısa məzmunundan istifadə edir, bədii əsərlər əsasında inşa yazarkən əsərin məzmununun xülasəsini verməli olurlar və s. Bu vərdişin formalaşması ibtidai siniflərdən başlayaraq müxtəsər ifadə yazı işi təlimlərinin aparılması ilə sıx bağlıdır.

Yazı bacarıqlarını düzgün formalaşdırılması üçün şagirdlərdə özünənəzarət vərdişini inkişaf etdirmək onların orfoqrafik savadlarındakı kəsirləri aradan qaldırmaq çox mühüm və həlledici əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlərdə bu vərdişin formalaşması və inkişafına müvafiq çalışmalar və iş üsullarından istifadə edərək nail olmaq olar. Çalışmalardan elə istifadə edilməlidir ki, orada bir tərəfdən asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru prinsipi gözlənilsin, digər tərəfdən də həmin çalışmaları yerinə yetirərkən şagirdlərin müstəqilliyini ardıcıl surətdə inkişaf etdirmək mümkün olsun.

Yekun olaraq deməliyik ki, bütün siniflər üzrə Azərbaycan dili dərslərində yeri gəldikcə kiçik həcmli öyrədici imla, ifadə və inşalardan istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilir. Bu cür yazıların icrası üçün proqramda ayrıca saat verilmir. Müəllimlər hər hansı mövzunu keçərkən şifahi və yazılı çalışmaların icrasından və yeni mövzunun möhkəmləndirilməsindən sonra 5-10 dəqiqə bu cür öyrədici kiçik həcmli yazılardan istifadə edirlər. Yazı işləri xarakterindən və növündən asılı olmayaraq bütün siniflərdə yerinə yetirilməsi vacib olan vəzifələrdəndir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, Azərbaycan məktəbi. (2013). № 5, 12 s.
2. Abdullayev, A., Kərimov, Y. (1968). İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 375 s.
3. Abdullayev, N. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: ADPU, 241 s.
4. Bayramov, A., Məhərrəmov, Ə., İsgəndərzadə, M. (2015). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: ULU İKF, 236 s.
5. Cəfərova, N.B. (2016). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. (Dərslik). Bakı: ADPU-nəş., 403 s.
6. Əfəndizadə, Ə., Əhmədov, B. (1965). Azərbaycan dilinin tədrisi. I hissə. Bakı: Azərtədrisnəşr, 367 s.
7. Dəmirçizadə, Ə. (1972). Müasir Azərbaycan dili. I c. Bakı: Maarif, 131 s.
8. Əhmədov, B. (2007). Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: Mütərcim, 119 s.
9. Hacıyev, A. (2015). Yazı bacarıqlarının yaradılması və inkişafı ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təliminin əsas istiqamətlərindən biri kimi. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı: № 3, s.8-11.
10. Kərimov, Y.Ş. (2011). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Kövsər, 563 s. Maarif, 289 s.
11. "Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin yazı işlərinin aparılması və dəftərlərinin yoxlanmasına verilən vahid tələblər". (1991). Təhsil Nazirliyi "Ana sözü" jurnalı. № 4-6, s.85-86.
12. Paşayev, A. (2012). Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri. Bakı: Hədəf, 178 s.

Göndərilib: 16.07.2023 Qəbul edilib: 02.09.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/55-61

Aytakin Gasimzadeh
UNEC Business School
t-qasimzadeaytekin@unec.edu.az

COST-BENEFIT ANALYSIS OF SMART CITY PROJECT MANAGEMENT: AGHALI SMART VILLAGE PROJECT EXAMPLE

Abstract

Smart cities are establishing themselves as a viable solution to the issues brought by rising urbanization and technology advances. Smart city project execution requires thorough analysis of costs and benefits to enable long-term growth. CBA is a critical tool in smart citiy project management, assisting in determining the economic viability and possible implications of large-scale urban initiatives. As demonstrated in the Aghali Smart Village Project, CBA provides significant insights that enable decision-makers to make informed choices, prioritize investments, and build long-term, technologically sophisticated communities. Smart city projects can pave the way for more efficient, habitable, and sustainable urban environments by identifying the correct balance between costs and benefits.

This article discusses the Aghali Smart Village Project's Cost-Benefit Analysis (CBA), demonstrating the practical use of project management concepts in the context of a real-world smart city endeavor. By investigating the project's financial, social, technological, economic, environmental, and stakeholder participation components, significant insights into the complexities and nuances of smart city project management have been acquired.

Keywords: *cost-benefit analysis, smart city, smart village, project management, Aghali smart village*

Aytəkin Qasımzadə
UNEC Biznes Məktəbi
t-qasimzadeaytekin@unec.edu.az

Ağıllı şəhər layihə idarəetməsinin xərc-fayda təhlili: Ağalı ağıllı kənd layihəsi nümunəsi

Xülasə

Ağıllı şəhərlər artan urbanizasiya və texnoloji irəliləyişlərin gətirdiyi problemlərə uyğun həll yolu kimi özlərini təsdiq edirlər. Ağıllı şəhər layihəsinin icrası uzunmüddətli artımı təmin etmək üçün xərclər və faydaların hərtərəfli təhlilini tələb edir. Xərc-fayda təhlili ağıllı şəhər layihələrinin idarə edilməsində mühüm vasitədir və irimiqyaslı şəhər təşəbbüslərinin iqtisadi səmərəliliyini və mümkün nəticələrini müəyyən etməyə kömək edir. Ağalı Ağıllı Kənd Layihəsində göstərildiyi kimi, xərc-fayda təhlili qərar qəbul edənlərə məlumatlı seçimlər etməyə, investisiyaları prioritetləşdirməyə və uzunmüddətli, texnoloji cəhətdən mükəmməl icmalar qurmağa imkan verən mühüm anlayışlar təqdim edir. Ağıllı şəhər layihələrində xərclər və faydalar arasında düzgün tarazlığı müəyyən etməklə daha səmərəli, yaşayış üçün əlverişli və davamlı şəhər mühitlərinə yol açıla bilər.

Bu məqalədə Ağalı Ağıllı Kənd Layihəsinin real dünyadakı ağıllı şəhər səyi kontekstində layihənin idarə edilməsi konsepsiyalarının praktik istifadəsini nümayiş etdirən Xərc-Fayda Təhlili müzakirə edilir. Layihənin maliyyə, sosial, texnoloji, iqtisadi, ekoloji və maraqlı tərəflərin iştirakı komponentlərini araşdıraraq, ağıllı şəhər layihəsinin idarə edilməsinin mürəkkəbliyi və nüansları haqqında əhəmiyyətli fikirlər əldə edilmişdir.

Açar sözlər: *xərc-fayda təhlili, ağıllı şəhər, ağıllı kənd, layihənin idarə edilməsi, Ağalı ağıllı kənd*

Introduction

As the world's urban population has risen quickly from 746 million in 1950 to 4.46 billion in 2021, urbanization is on the increase. By 2050, 66% of the world's population—or roughly 7 of 10 people – will settle in urban regions, which is greater than the current percentage of 56% (1). Similar to this, Azerbaijan's urban population increased by 1.06% from 2021 to 2022, reaching 5.8 million people. In 2021 was 5.75 million, a 1.12% increase from 2020. 5.69 million people lived in urban areas in Azerbaijan in 2020, a 1.34% increase from 2019 (2). Therefore, today, one of the most important objectives is still urban sustainable development. Stakeholders and city decision-makers recognize this development as an opportunity to build smart cities.

Smart Cities are urban regions that combine cutting-edge innovations and information and communication technologies (ICT) to promote sustainable development (3). With the help of these technological advancements, urban residents are going to be able to live higher quality lives with safer communities, fewer environmental impacts, greater accessibility to connections, and more effective services (3).

Nevertheless, the implementation of large-scale government programmes like smart city projects requires significant costs and potential risks, partially because of consumer pressure. Governments and stakeholders must therefore carefully consider the costs and benefits (Nam, Pardo, 2011). The Cost-Benefit Analysis (CBA) is an essential tool to determine if a project's benefits outweigh its costs. This article examines the role of CBA in smart city project management, considering the Aghali Smart Village Project as an illustrative example.

The Importance of CBA in Smart City Projects.

CBA establishes and totals the equivalent monetary value of the project's costs and benefits to the community before determining if the projects are reasonable (Gupta, 2013). In any project planning process, CBA is a crucial phase. CBA can provide both short- and long-term perspectives on the planned project, as well as information on how the project would affect the community. Since $41 trillion could be spent on technology development by Smart Cities worldwide over the next 20 years (Pattani, 2016), CBA is one of the most important evaluations for stakeholders since it provides an in-depth understanding of why funding should be allocated for those projects.

CBA is an essential tool for determining whether smart city projects will be financially viable. It enables decision-makers to compare the expected benefits and costs, enabling them to prioritize investments and make well-informed decisions. CBA takes both tangible and intangible aspects into account, allowing for a comprehensive evaluation of the project's possible effects on diverse stakeholders.

The Aghali Smart Village Project Overview.

By building a smart village in Aghali, Azerbaijan is demonstrating an example to the world and inspiring them to act on social poverty. Aghali village, in Zangilan district of Azerbaijan, was once ruins and mined areas left by a long-time occupation by Armenia. However, newly built constructions, agricultural services offices, smart management and healthcare centres, a sewing factory, a kindergarten, and a secondary school – all the basic amenities for a community to thrive o – drastically transformed the region. The President's decision, dated April 19, 2021 outlines precise requirements for Azerbaijan's Smart City and Village concepts (7). Smart infrastructure best practises will be used across the region as a strategy for reconstruction of the liberated lands of Karabakh and Eastern Zangazur economic region. Within this reconstruction strategy, the Aghali village in Zangilan was chosen as a pilot project, with a total area of 119 hectares (8).

The Aghali Smart Village Project is an attempt with the objective of transformation a rural area into a modern, environmentally friendly community in the recently liberated territory. The project's goal is to build a technologically cutting-edge, environmentally conscious, and interconnected community that will serve as a prototype for future smart village and city developments (9). The town will incorporate innovative approaches to administration, energy consumption, transportation, waste management, water preservation, digital infrastructure, and other areas (9).

A better understanding of the advantages and disadvantages of implementing smart city concepts into practise could be obtained by examining the cost-benefit aspects of this project.

Some of the crucial components in the Aghali Smart Village Project are examined.

Financial Considerations.

The financial aspect of CBA assesses the expenses incurred during project implementation as well as any potential financial benefits generated over the duration of the project. Initial expenses for the Aghali Smart Village Project include:

1. Infrastructure development (roads, utilities, etc.)
2. Application of technology (sensors, data analytics, etc.)
3. Trainings for personnel
4. Ongoing support and maintenance, operational costs

On the other side, by grouping Direct and Indirect types of Benefits, some of key elements include:

Direct Benefits	Indirect Benefits
Better living conditions for the people residing in this region	Transition to new business models, developing product/services in rural development within the country
Improved energy efficiency and reduced carbon footprint	Networking among the neighbouring countries and big market players within the region
Enhanced public services and safety through smart solutions	Better household savings/lower household energy bills
Increased economic activity/new job opportunities	New rural and eco-tourism opportunities
Enhanced healthcare system, accessible mobile type of medical treatment	Opportunities for adoption of private investors for new businesses
High quality education system by the implementation of higher technologies	
Enhanced transportation network, better connectivity within the country	
Coordinated treatment of urban solid waste	

Table 1. Summary of Direct and Indirect Benefits of Aghali Smart Village project (Summerized by author) (9).

Additionally, it is important to thoroughly consider the risks regarding revenue projections and the Return on Investment (ROI) timeframe.

To carry out an appropriate analysis, the costs and benefits must be quantified after being identified. While estimating costs is very straightforward, evaluating benefits can be challenging since there are intangible factors. In this case, there might not be a direct monetary equivalent for the value of improved air quality or greater community cohesion.

The costs and benefits of smart city projects tend to have extended time horizons, lasting years or possibly decades (Ward, 2019). Therefore, discounting to future values is used for transforming them into present values. For better comparisons and decision-making, discounting makes sure that future benefits and expenses are adjusted for inflation and time preference (Ward, 2019).

Sensitivity analysis is a crucial part in the CBA process as the uncertainty regarding smart city projects. By modifying key parameters and assumptions, the project's flexibility to dynamic conditions and critical risk factors are identified. Sensitivity analysis recognizes areas that need further attention or investigation to mitigate potential risks.

Economic Considerations.

One of the most important components of CBA is determining the economic viability of smart city projects. This requires evaluating the financial expenses of establishing new technologies and

infrastructure contrary to the expected benefits and returns (11). Initial investment, maintenance costs, and revenue production possibilities must all be carefully examined. A smart energy system, for example, may demand considerable upfront expenditures in Aghali Smart Village project but can result in long-term cost savings and higher efficiency (9).

Social and Technological Considerations.

Smart city projects reveal an opportunity to improve citizens' quality of life. Among the social benefits include improved enhanced public services, better healthcare facilities, improved education systems, and more safety (9). The Aghali Smart Village Project can have the potential to improve access to healthcare, create a healthier environment within efficient waste management, develop safety and security by way of powerful surveillance and emergency response systems, minimize congestion and improve accessibility by smart transport networks. It might be challenging to quantify these social benefits, but recognizing their value is vital for making smart decisions. Potential disruptions throughout the construction phase, on the other hand, can be addressed as one of the primary social costs.

The technological breakthroughs that come with smart city projects may strengthen the region's worldwide competitiveness. The introduction of IoT (Internet of Things) devices, data analytics, and smart governance systems in the Aghali Smart Village Project can attract firms and qualified individuals, consequently promoting economic growth (8). However, risks associated with technology, as well as the need to address privacy concerns related to collection of data and data breaches, must be included in the analysis.

Environmental Considerations and Sustainability.

Renewable energy sources, efficient water and waste management strategies are all part of the Aghali Smart Village Project. Because sustainability is the foundation of smart city development, reducing carbon emissions through transportation solutions, efficient resource utilization and reduced levels of pollution can have long-term positive benefits (Woetzel, 2018). In order to implement environmental benefits into the CBA, the economic importance of reduced environmental deterioration must be assessed, which can have severe consequences for future generations (Micozzi, Yigitcanlar, 2022).

Therefore, the natural gas savings and monetary effect of reduced energy demand for heating are analysed in this paragraph.

The estimated 79% reduction in energy demand for heating because of residential insulation (keeping homes warmer) indicates that the quantity of natural gas previously utilised to generate the electricity required to heat traditional houses is also conserved (14). The fact that natural gas combustion is used to generate electricity in Azerbaijan, the total estimated energy savings for space heating in gas equivalent are 1,962,346 m3 (9). According to the Centre for Economic and Social Development (CESD) and the most recent statistics from the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, a combined cycled gas turbine consumes around 0.23 m3 of natural gas to generate 1 kWh of electricity in Azerbaijan (14).

Electric energy saved	Savings in gas equivalent	Monetary effect
8,531,938 kWh/season	1,962,346 m^3	1,660,145 AZN

Table 2. Total saving in energy for space heating for the Aghali Smart Village project (Summerized by the author) (9).

When the saved gas volume is estimated using the export price point, the monetary effect of this saving calculation is performed. According to the National Customs Committee, the average gas export price in Azerbaijan in January 2022 was 497.95 USD per 1000 m3 (1USD = 1.70 AZN, (15; 16). According to this assumption, the overall monetary effect from gas savings in space heating is 1,660,145 AZN, with 347,968 AZN saved due to the benefits of implementing insulation (9). Furthermore, the utilisation of alternative energy sources, both for project requirements and for transmission to the grid for further consumption, saves 1,551,037 m3 of water that would otherwise be utilised to generate the electricity needed (9). Similar to this, the monetary effect of the savings

shown in Table 3 might vary depending on the gas tariffs applied. As a result, considering domestic gas market tariffs, the monetary effect will be approximately 230,000 AZN (9).

Alternative energy generated electricity (kWh)	Savings in gas equivalent (m^3)	Monetary effect (AZN)
Space heating	484,171	409,609
Household appliances	153,675	130,009
Hot water supply	171,636	145,204
Public systems	67,490	57,096
Total savings	**876,972**	**741,918**

Table 3. Savings as a result of alternative energy sources (Summerized by author) (9).

Decision-Making and Stakeholder Involvement.

The CBA findings provide critical insights of the Aghali Smart Village Project for decision-makers and stakeholders. Despite that, it is vital to involve a wide range of stakeholders in the decision-making processes (Surroca, Tribo, Zahra, 2013: 549-572).

Engagement of the community and stakeholders plays an important role for the success of a smart city project because it ensures that the project aligns with the requirements and expectations of the residents and that their ideas are taken into consideration in the analysis.

It is apparent that a smart city administration cannot achieve its primary objective of improving the quality of life for residents without the involvement of its stakeholders. A knowledge-based smart city's primary stakeholders include government, universities, businesses, non-profit organizations and community (Surroca, Galarraga, Markandya, 2013).

Project outcomes are influenced by community involvement, government assistance, private sector engagement, and collaboration between the public and private sectors. Decision-makers must take into account the various viewpoints and interests of stakeholders, since these aspects can have an impact on the project's overall success. Thus, CBA offers a structured framework for integrating stakeholder suggestions and connecting project goals with societal requirements (Markanday, Galarraga, Markandya, 2019).

Challenges and Limitations.

While CBA is a useful tool and should not be considered as the main driver for decision-making, it does confront several challenges and limitations when applied to smart city projects management. Furthermore, estimating long-term effects and uncertainties, to properly quantify all costs and benefits because of certain intangible aspects might be difficult (Ward, 2019).

From the analyzed case study perspective, emphasized potential benefits are substantial, several challenges and uncertainties must be addressed. Community legitimacy, long-term financial feasibility of the project and the possibility of unanticipated technical disruptions are all factors that might affect CBA accuracy. Moreover, the dynamic nature of technology and user expectations could pose uncertainties into benefit forecasts.

Conclusion

As urbanization continues to transform the world, competent project management and CBA will be critical in establishing prosperous and sustainable smart cities.

In conclusion, the Aghali Smart Village Project demonstrates the complexities of smart city management. The Aghali Smart Village Project exemplifies the complexity inherent in smart city project management. A complete CBA is required to guide decision-making and ensure that the project's benefits outweigh the associated costs. Benefits are defined as obtains in human well-being, whereas costs are defined as decreases in human well-being (Markanday, Galarraga, Markandya, 2019). Individual well-being relies on both indirect and indirect goods and services, such as health and environmental quality (Woetzel, 2018). The most challenging aspect of the entire CBA is the financial

quantification of non-market benefits and costs into monetary units, as well as the selection of appropriate indicators to describe these indirect impacts.

The overall costs and benefits that appeared in CBA are the sum of these explicit and implicit impacts, and it is unusual in practise to separate them. Similarly, it is important to recognise that all beforehand applied CBA are not accurate by their nature, yet can be expected. Considering this, CBA is the most suitable instrument for assessing the efficiency of new solutions, initiatives, and projects, according to its relative simplicity, conceptual structure, clear organisation, clarity and adaptability (Ward, 2019).

The case study's outcomes may be used to guide the creation of future smart village and smart city initiatives throughout Azerbaijan, establishing that they are both economically feasible and socially beneficial.

As Azerbaijani villages continue to urbanize and acknowledge technological innovations, CBA principles will continue to be useful in establishing sustainable and successful smart cities.

References

1. https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL (Accessed: 03.09.2023).
2. https://www.statista.com/statistics/455781/urbanization-in-azerbaijan/ (Accessed: 03.09.2023).
3. https://smartcitiescouncil.com/article/ (Accessed: 03.09.2023).
4. Nam, T., Pardo, T. (2011). "Conceptualizing smart city with dimensions of technology, people, and Institutions", Proceedings of the 12th Annual International Digital Government Research Conference: Digital Government Innovation in Challenging Times. doi:10.1145/2037556.2037602.
5. Gupta, K. (2013). Cost management: Measuring, monitoring and motivating performance. Global India Publications.
6. Pattani, A. (2016). Building the city of the future - at a $41 trillion price tag, CNBC. Available at: https://www.cnbc.com/2016/10/25/spending-on-smart-cities-around-the-world-could-reach-41-trillion.html
7. https://president.az/az/articles/view/53631 (Accessed: 03.09.2023).
8. https://www.asgroup.az/index.php/en/projects/smart-village-project-built-on-the-territory-of-aghali-village-of-zangilan-region (Accessed: 03.09.2023).
9. https://asgroup.az/storage/806/EY-report-1.pdf (Accessed: 03.09.2023).
10. Ward, W.A. (2019). "Cost-Benefit Analysis Theory versus Practice at the World Bank 1960 to 2015", Journal of Benefit-Cost Analysis. Cambridge University Press, 10(1), p.124-144. doi: 10.1017/bca.2019.3.
11. https://www.epa.gov/environmental-economics/guidelines-preparing-economic-analyses (Accessed: 03.09.2023).
12. Woetzel, J. (2018). Smart cities: Digital Solutions for a more Livable Future, McKinsey & Company. Available at: https://www.mckinsey.com/capabilities/operations/our-insights/smart-cities-digital-solutions-for-a-more-livable-future (Accessed: 03.09.2023).
13. Micozzi, N., Yigitcanlar, T. (2022). 'Understanding smart city policy: Insights from the strategy documents of 52 local governments', Sustainability, 14(16), 10164 p. doi:10.3390/su141610164.
14. https://energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/IDEER/IDEER-Azerbaijan_2013_en.pdf (Accessed: 03.09.2023).
15. https://www.cbar.az/currency/rates (Accessed: 03.09.2023).
16. http://caspianbarrel.org/en/2022/02/in-january-azerbaijan-exported-natural-gas(Accessed: 03.09.2023).
17. Surroca, J., Tribo, J.A., Zahra, S.A. (2013). "Stakeholder pressure on mnes and the transfer of socially irresponsible practices to subsidiaries". Academy of Management Journal, 56(2), pp.549-572. doi:10.5465/amj.2010.0962.

18. Markanday, A., Galarraga, I., Markandya, A. (2019). "A critical review of cost-benefit analysis for climate change adaptation in cities", Climate Change Economics, 10(04), 1950014 p. doi:10.1142/s2010007819500143.

Received: 06.06.2023 Accepted: 30.08.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/62-67

Aynur Akhundova
Gobustan region Jeirly village school by named after R.Huseynov
axundovaaynur00@gmail.com

STORYTELLING FOR LEARNING ALL ENGLISH SKILLS

Abstract

The most convenient and the easiest way to learn all the skills of the English language at the same time is Storytelling. This technique can be used to learn all skills (speaking, listening, writing, reading). We also can use technology for writing story on www. StoryJumper.com program or make visual story to use different web tools. It is very important to teach students second language we can find the best way they learn the second language as their mother language. I think storytelling is the best way for this In this way they can read and memory it all their life. Storytelling will help students improve their vocabulary base and grammar focus. When we all were children we love listening stories and imagine our future or imitate ourselves to the stories heroes and it helps to us to speak more.

Keywords: *story, skills, students, language, English, terminology, storytelling, improve, technics, strategy, method, book*

Aynur Axundova
Qobustan rayonu R.Hüseynov adına Cəyirli kənd məktəbi
axundovaaynur00@gmail.com

Bütün ingilis dili bacarıqlarını öyrənmək üçün hekayələr

Xülasə

İngilis dilinin bütün bacarıqlarını eyni vaxtda öyrənməyin ən rahat və ən asan yolu Storytelling dir. Bu texnika bütün bacarıqları (danışma, dinləmə, yazma, oxuma) öyrənmək üçün istifadə edilə bilər. Biz həmçinin www.StoryJumper.com proqramında hekayə yazmaq üçün texnologiyadan istifadə edə və ya müxtəlif web alətlərindən istifadə etmək üçün vizual hekayə yarada bilərik. Şagirdlərə ikinci dili öyrətmək çox vacibdir ki, biz onların ikinci dili öz ana dili kimi öyrənməsinin ən yaxşı yolunu tapa bilərik. Məncə nağıl danışmaq bunun üçün ən yaxşı yoldur. Nağıl danışmaq şagirdlərin lüğət bazasını və qrammatikaya diqqətini yaxşılaşdırmağa kömək edəcək. Biz uşaq olanda nağılları dinləməyi sevirdik və gələcəyimizi xəyal edirik və ya özümüzü hekayə qəhrəmanlarını oxsadirdiq və bu, bizə daha çox danışmağa kömək edir.

Açar sözlər: *nağıl, bacarıqlar, şagirdlər, dil, ingilis dili, terminologiya, nağıl söyləmək, təkmilləşdirmə, texnika, strategiya, metod, kitab*

Introduction

We know that it's very hard to speak English at school for the second language learners that's why we must find new methods for improving our students speaking skills and others too very well. For engaging students learning English using storytelling technique ıs very useful and enjoyable because when you use storytellıng methods you engaging learning literaturcy. In this technique you can improve all skills the same time when you start telling or reading stories to your students it helps to them improving their listening skills. If you use use body language and mimics it will help to them understand story very easily while telling story you can ask some questions about story ask to them resay some words or sentences from story they try to answer your ımmedıately in this way our user IRFs terminology (Gring Jay).

In this terminology students try focus on the topic and answer asking questions at that moments and it is helping to them improve their fluency and you can use different activities too especially (1).

What 's storytelling and how to use it in our lessons.

Storytelling is very important parts of our live because modern world we can see story everywhere. How? Listen and look attentively we watch TV and saw one advertisement about for example toothpaste. What did you see? A short film. Yes, it's very secretive details of the advertisement. We looked the a short film and liked how all problems solved in a minute and we ran out to the shop and bought one of the toothpaste. Did you understand what I mean? If you understood now we can explain what's storytelling and why we must teach our students in this way. As you knew story is an old and very attractive part of literature. In a folk genre we can find different types of stories. In our childhood our grandmothers have told to us interesting stories and we loved listening it and drop off. Then we didn't know how these stories helped to us to be good human. As a Karen Saxby said that Storytelling helped to us to learn meaningful and memorable.

Karen Saxby is the author of the Storyfun series, published by Cambridge University Press. She also co-wrote the Fun For series, and is an experienced Cambridge English consultant. In this article, she explores how stories can be used to make young people's language learning meaningful and memorable (Pedagogy, 1964).

As a child, I loved sitting on my grandfather's lap while he read me stories. I remember most of them even though I am now a grandparent, too! As a child, I was blissfully unaware that, as I listened to the stories, I was also learning new words and ways in which those new words combined to communicate ideas and life lessons.

A good story encourages us to turn the next page and read more. We want to find out what happens next and what the main characters do and what they say to each other. We may feel excited, sad, afraid, angry or really happy. This is because the experience of reading or listening to a story is much more likely to make us 'feel' that we are part of the story, too. Just like in our 'real' lives, we might love or hate different characters in the story. Perhaps we recognise ourselves or others in some of them. Perhaps we have similar problems.

Because of this natural empathy with the characters, our brains process the reading of stories differently from the way we read factual information. Our brains don't always recognise the difference between an imagined situation and a real one so the characters become 'alive' to us. What they say and do is therefore more meaningful. This is why the words and structures that relate a story's events, descriptions and conversations are processed in this deeper way (A.Disterverg Selected Pedagogical Works, 1956: 182).

In fact, cultures all around the world have always used storytelling to pass knowledge from one generation to another. Our ancestors understood very well that this was the best way to make sure our histories and information about how to relate to others and to our world was not only understood, but remembered too (Notice that the word ‘history’ contains the word ‘story’ – More accurately, the word ‘story’ derives from ‘history’).

Encouraging your child to read or listen to stories should therefore help them to learn a second language in a way that is not only fun, but memorable.

Let's take a quick look at learning vocabulary within a factual text or within a story. Imagine the readers are eight-year-olds interested in animals. In your opinion, are they more likely to remember AND want to continue reading the first or second text?

Many birds and animals live in the world, for example, parrots, pandas, lions, leopards and rabbits. In the sea we can find whales, dolphins, sharks and octopuses.

My younger brother is called Fred. Fred's very interested in animals. He talks and asks questions about animals ALL the time! Fred's really interested in parrots and pandas and lions and leopards and rabbits. But Fred's favorite animals live in the sea. He has pictures of whales, dolphins, sharks and octopuses on all the walls of his bedroom.

From: *Do whales have stomach aches?* (Storyfun for Movers, 2011).

When our students start reading the story they begin improve their reading skills and also they improved their vocabulary base too. If we were read the story to them they will automatically improve their listening skills and we can pause and ask same question what they heard or ask to them repeat this sentence after me it'll help to them improving their speaking skills and to be fulance In this way we can use IRF terminology (5). In this terminology students try focus on the topic and answer asking questions at that moments and it is helping to them improve their fluency and you can use different activities too especially. Initiation-response-feedback, or IRF, is a pattern of discussion between the teacher and learner. The teacher initiates, the learner responds, the teacher gives feedback. This approach to the exchange of information in the classroom has been criticized as being more about the learner saying what the teacher wants to hear than really communicating. How to use this terminology in our class.

For example:

The teacher asks a learner for rules about use of the present perfect, the learner gives an answer, and the teacher says whether that is correct or not.

In the classroom:

Although this approach has been criticized, it can provide a useful framework for developing meaningful communication in a controlled form. For example, there is room for authentic input in an IRF dialogue such as (School Pedagogy, 1982):

- How many brothers have you got?
- Three!
- Oh so you've got three brothers! That's a big family!
- Where is going Little Red Riding Hood?
- To her granny.
- What did she meet in the forest?
- Wolf.

For improving our students speaking skills and also other skills too very useful

The other way for improving our students speaking skills we can use Fish Boll strategy this strategy very collaborative to work all the class (9).

A **fishbowl** conversation is a form of dialogue that can be used when discussing topics within large groups. Fishbowl conversations are sometimes also used in participatory events such as unconferences. The advantage of fishbowl is that it allows the entire group to participate in a conversation. Several people can join the discussion.

An advantage of a fishbowl conversation is that it is suitable for large groups. It also lessens distinctions between the speakers and the audience. Open fishbowls are often seen as highly democratic, as participation in discussion is open to all members at any time. This has made fishbowls popular in participatory group meetings and conferences (5).

● There are two main modes:

Open Fishbowl:

● In this mode, one chair in the center is left empty. At any point during the discussion, any member of the audience in the outer circles can approach the center and join the fishbowl. When a new person joins, a current member of the fishbowl must voluntarily leave which frees a chair. The discussion continues as participants enter and leave the fishbowl.

Closed Fishbowl:

● In this mode, all chairs are filled. The people in the fishbowl continue with the discussion until a pre-set timer runs out. At this point all members of the fishbowl leave to the outer circles and a new group from the audience enters the fishbowl. The discussion then continues. Iterate until many or all members have participated in the fishbowl.

● Time the session and keep it organized.

● Conclude a fishbowl session by summarizing key points discussed.

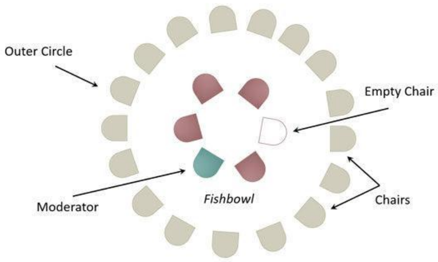

(skillsconverged.com)

To use Fish Boll strategy in storytelling methods is very interesting I used this strategy in my class many times my students loved it so much. You may read to your students any story and then they can discuss or talk about the story in this strategy in this way all class can join convocation. How we can use FishBoll strategy in our lessons you can look via this Qrcode.

We can ask to our students to write their own story. Every students likes write his/her own story. To make story writing more interesting and memorable, modern teaching methods and ICT skills can be used. Thus, students can write their own stories in the Storyjumper program individually or in groups. What is Storyjuper program and how we can use it at school or online class. Storyjumper is a popular tool for creating storybooks. It is easy to use for students of all ages and it can help them create their very own storybooks. Students can use their imagination and create new storybooks from scratch or customize pre-designed templates. Students can also have their digital storybooks converted into hard-cover books so that they become authors of printed books!

Teachers can use Storyjumper to create a digital classroom, encourage student collaboration, and provide instant review and feedback on student work. If a teacher wants to add **joy and creativity** to the classroom and make learning more **engaging**, this tool is worth giving a try (3).

Using Storyjuper program will improve students writing skills also they will automatically improve their technology skills. The students learnt designing their own books and in this way their creative abilities would have developed. For improving creative abilities we can use Art Therapy methods. Art Therapy method has one very popular part Mandala to drow or paint Mandala is very creative and meaningful technique for improving students emotional thinking, also adapting class to learn their lessons very easy.

The art therapy method is one of the youngest methods in psychotherapy. For the first time, this therapy was applied to patients in 1938 by Adrian Hill at the tuberculosis dispensary. His book "Fine Art Against Diseases", published in 1945, became one of the desktop books of psychiatrists and psychologists for a long time. Empirical experiences were given in the book, showing the positive effect of the process of taking pictures in the process of getting rid of diseases and restoring the body.Art therapy is an experiment on emotions. Therefore, emotional problems that were initially hidden are easily revealed in art therapy. Emotional lives are expressed in the form of symbols on paper. "Mandala" is a type of art therapy (9).

What is a mandala?

Mandala means circle or center. In ancient India, in some religions, pictures that symbolically show the meta or microcosm were called mandator. Mandala is considered a practice that relaxes

and calms the human mind. Mandalas, which are generally circular and square in shape and represent the mystical center of all things, are also used for meditation.

But what are the wounds of the mandala?

1-Mandala is considered medicine for the soul, 2-Helps fight stress, 3-Helps you focus, 4-Helps you explore for your own creativity (10).

This method is more purposefully advised to balance the psychological, psychological and emotional state. It is more appropriate to use subjects such as science, art, life science, etc. To apply this method, you can use Web 2.0 tools to name a few online programs.

Online web tools:

mandalamaker.online, mandalagaba.com, www.scrapColorring.com

Students can drow pictures on online web tools or by hand then they can add their pictures on Storyjuper program It will help focus on their work write stories, design book and publish it too. In this way we're able to see storytelling is very useful methods for teaching English. Students not also learn all English language skills but also their will learn design book, use technology and etc. In modern world need smart thinking people. A student who knows the world of fairy tales has a highly developed ability to think critically and analyze. This means that a young man who is ready for future professions. Storytelling ability is very common for teacher too because teacher must collect all students focus on his/her speaking When the teacher start read the story students listen to their teacher and try ask questions and discuss the situation it helps to them improving their thinking and speaking at once (Scientific Works of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, 2018).

Then they can write same sentences about their ideas of story and also play role play I like use different methods and techniques in this way As I mentioned We love Fish Ball technique very much cos they like speaking with each other and discuss something it helps improve their vocabulary base and be self confident in English.

"If the master who works with gold spoils the gold, he has melted it. Something new can be made. If a precious stone is damaged, it is lost, but the biggest diamond is not more precious in our eyes than a new born person.

Losing a person is a great crime, a great sin. It is necessary to determine in advance what you want to make of this material, to work precisely" (A.V.Lunacharsky)

Fairy tales that are familiar to us from our childhood help us throughout our life without our knowing it. Sometimes it shows itself in the solution of some problem, sometimes it shows itself in any behavior. Fairy tales have an important role in the educational process. In order to strengthen family and school ties, it is very necessary to read fairy tales in school and family. Basically, this strategy has an important role in language subjects (Primary school and preschool education, 1999: 23).

Conclusion

If we take into account all the mentioned training technology methods and many training strategies, we see that storytelling has a positive effect on students, and when this training strategy is applied together with several training methods, it leads to a more diverse development of student skills. Storytelling has a positive effect on students' way of thinking, their ability to dream, and finally their ability to speak freely. In this way, developing all the skills of students to learn English creates a very favorable environment and creates conditions for the use of many methods and teaching methods, which is convenient not only for students but also for teachers. During the storytelling strategy, the students' listening, reading, speaking and writing skills develop. The enthusiasm of students to tell stories develops their ability to self-express their marketing skills in the future.The conditions created to write their own stories support their ability to use technology and freely think and share ideas as you mentioned.When listening to stories, students' listening skills and attention develop. Reading fairy tales leads to the development of grammar and vocabulary in students.

References

1. www.skillsconverged.com Fish Boll technic.
2. Pedagogy. (1964). Baku (Azernashr)
3. A.Disterverg Selected Pedagogical Works. (1956). Baku, 182 p.
4. Storyfun for Movers. (2011). Cambridge University Press.
5. (edtechbooks.org) Storyjumper program.
6. School Pedagogy. (1982). Baku: Maarif Publishing House.
7. School Pedagogy. Baku 1982 (Maarif Publishing House).
8. https://community.thriveglobal.com/how-to-use-mandala-art-therapy-as-a-meditation-technique/ Mandala Art Therapy
9. IRF terminology (Gring Jay' book).
10. Wikipedia 2010 Fish Boll strategy.
11. Scientific Works of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan. (2018). Vol. 85, № 1.
12. Primary school and preschool education. (1999). 23 p.

Received: 17.06.2023 Accepted: 21.08.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/68-71

Gunel Yunusova
Azerbaijan University of Languages
PhD student
yunusovagunel7gmail.com

THE STUDY OF PROPER NAMES IN A WORK OF ART

Abstract

In modern literary onomastics, it is almost a commonplace that proper names can actively generate various aesthetic meanings in a work of art. Of course, recognition of the proprietary vocabulary and characterizing functions, i.e. the ability of onyms to generate in a literary text such meanings that are used to characterize the artistic image nominated by a proper name. It should, however, be recognized that the study of the characterizing potential of proper names often begins with the statement these characterizing properties, which, like geometric postulates, are accepted not only without any evidence, but also without any explanation. The fact that is characterized by a name is considered empirically established from the very beginning analysis, and based on this fact further conclusions are drawn.

Keywords: *proper names, work of art, fiction in the genre of modern prose, literary poetic onomastics, poetonym*

Günel Yunusova
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
yunusovagunel7gmail.com

Bədii əsərlədə xüsusi adların öyrənilməsi

Xülasə

Müasir ədəbi onomastikada xüsusi adların bədii əsərdə fəal şəkildə müxtəlif estetik mənalar yarada bilməsi demək olar ki, adi haldır. Əlbəttə ki, xüsusi lüğətin və xarakterik funksiyaların tanınması, yəni onimlərin bədii mətndə xüsusi adla irəli sürülmüş bədii obrazı xarakterizə etmək üçün istifadə olunan mənalar yaratmaq qabiliyyətidir. Bununla belə, xüsusi adların səciyyələndirici potensialının tədqiqi çox vaxt həndəsi postulatlar (qurmalar) kimi, heç bir sübut, heç bir izahat olmadan deyil, həm də qəbul edilən bu səciyyəvi xüsusiyyətlərin ifadəsi ilə başlayır. Adı ilə səciyyələnən şey təhlilin əvvəlindən empirik (təcrübi) olaraq müəyyən edilmiş hesab olunur və bu fakt əsasında əlavə nəticələr çıxarılır.

Açar sözlər: *xüsusi adlar, bədii əsər, müasir nəsr janrında bədii ədəbiyyat, ədəbi poetik onomastika, poetonim*

Introduction

In modern Azerbaijan, there are hundreds of thousands of common words denoting objects and their properties, natural phenomena and other realities of our life. In addition to them, there is another, special world of words that perform the function of highlighting, individualization and representing a variety of names and titles: Emin Abasov, Xanlar, Baki, Azərbaycan Dillər Universiteti. The special position of proper names in the language and their difference from common nouns has been noted by researchers since ancient times. Scientists of different eras and trends have always noticed the peculiarity and individuality of a proper name, its connection with everyday life (Qurbanov, 2006: 59).

O.H.Trubachev wrote: "... A proper name is a visiting card, it is fitting to start acquaintance with the country, its regions, cities, villages and, most importantly, with the people inhabiting it"

(Popov, 2013: 50). This statement very accurately and aptly defines the exclusivity and peculiarity of a proper name among all other words.

Today, proper names are studied by representatives of a wide variety of sciences (linguists, geographers, historians, ethnographers, psychologists, literary critics). However, first of all, proper names are closely studied by linguists, since any name, regardless of which object of animate or inanimate nature it refers to (to a person, animal, stars, street, city, village, river, stream, book or commercial firm) is a word part of the language system, formed according to the laws of the language, living according to certain laws and used in speech (Fomin, 1999: 152).

Proper names can be used to name a variety of phenomena, concepts and objects that are unique objects of the surrounding reality.

The study of proper names in a work of art is no less difficult task, since, despite the fact that the number of onyms in a given work of art is limited, their implementation is quite peculiar (Kərimov, Yusifov, 2000: 86).

Anthroponyms are used quite often in a work of art. This is due to the fact that it features a significant number of different characters, each of which needs an individual name, surname or nickname. Characters in a literary text receive names according to certain requirements that arise before the author in the process of writing a literary work (Mustafayeva, 74). One of these requirements may be the genre of the work of art. Depending on whether the author writes in the fantasy, detective, historical or romance genre, the choice of proper names for the characters will vary. For example, for the fantasy and science fiction genres, the author will most likely use proper names invented by himself, while a work of fiction in the genre of modern prose will require him to use real proper names.

Another requirement may be the era in which the action of the work of art takes place. For a historical novel of the 15th century, the author will use anthroponyms that are specific to this time (Ekwall, 2004: 105).

The setting can also influence the names of characters in a work of fiction. Depending on the country in which the action of a work of art takes place, the author will try to choose names for his characters in accordance with the anthroponymicon accepted in a particular culture (Sorensen, 2005: 65).

The analysis of proper names is an integral part of learning the language of fiction. From the point of view of the stylistic core of the work, onyms occupy the most important place in a number of other lexical layers.

Literary poetic onomastics began to be studied in the 1950s and 1960s. XX century, another name for this section is onomatopoetics.

Onomatopoetics considers the specifics of the use of proper names in artistic speech. According to researcher A.A.Fomin, poetic onomastics occupies a specific position in the structure of philological disciplines. The researcher notes that "the boundary position of this area in the linguistic and general philological paradigm indicates the need to combine linguistic and literary competence in the analysis of the literary "onym" (Fonyakova, 1990: 54-69).

It would be advisable to highlight the distinctive features of poetonyms. In this regard, we will rely on the theory of the researcher Yu.A.Karpenko:

1) secondary nature of literary onomastics. The general language system gives the writer its models and norms in accordance with the place, time and social environment of the image;

2) literary onomastics is born on the basis of free creative search, the choice made by the writer in accordance with the genre and style of the text;

3) literary onomastics performs a stylistic function. A proper name in ordinary speech communication is called in order to distinguish objects, and a proper name in artistic speech combines this differentiating function with an aesthetic, pictorial function and, as it were, obeys it;

4) if real onomastics belongs in general to the vocabulary of the language, its name, toponymic array, then literary onomastics is a fact of speech, and not just speech, but artistic speech, since the functions of proper names in everyday and artistic speech are completely different;

5) a literary and artistic work always has a title, which is the main component of the onomastic space (Toporov, 1999: 34-40).

In a single aesthetically organized system of a literary text, as researchers note, one way or another, proper names receive semantic transformations: commonly used onyms transferred to new objects (artistic images); transfer of well-known literary names from previously published works to new artistic images; names are "semi-real", that is, built according to a typical language model with some phonetic change in the real historical form of the name and surname. Names, surnames and nicknames created according to certain models with a semantically naked "speaking" form. However, it should be noted that a number of onyms taken from the real name of the era can retain the entire amount of social and speech connotations of general use. Such names are mainly used only in the nominative function (Silayeva, 1977; Karpenko, 1986: 54-61).

For a long time, the dominant term for designating proper names in a literary text was the term literary anthroponym, indicating "all without exception personal proper names that name characters" (Superanskaya, 1986: 156). Y.A.Karpenko understands literary anthroponyms only as proper names created by the author. When analyzing toponyms and zoonyms in a literary text, respectively, the terms literary toponym, literary zoonym began to be used (Toporov, 1999: 34).

Literary scholars used the term poetonym to denote conditional exotic, mythological, i.e. endowed with a certain poetic meaning of proper names.

As for the semantics of poetonyms, in literary texts they retain features that are characteristic of all proper names at the level of language and speech. But there are also fundamental differences between proper names in the language and poetonyms in a work of art (Reaney, 2000: 110).

Poetonyms function in the conditions of the specifics of a literary text, fulfilling the author's intention in the implementation of ideological, aesthetic and other tasks, which gives grounds to speak about the actualization of their stylistic and other possibilities at the content level (Novruzova, 2005: 75).

In a literary text, poetonyms are to a large extent similar in their functional characteristics to common nouns in a literary text (Silayeva, 1977: 76). The entire content side of poetonyms should be understood through the artistic description of the image in the poetic text.

The denotations of poetonyms are fictitious (ideal) images created by the author's imagination, which are assigned by the will of the writer. Thus, the semantic content of a poetonym can be understood taking into account a specific work of art, therefore poetonyms should be considered signs of a special, artificial formation created by the author and perceived by the reader.

Let us turn to the concept of the onomastic space of the text. For the first time, the term onomastic (toponomastic) space was introduced by the linguist V.N.Axes to designate all onomastic names. Considering ancient Indian onomastics, Toporov showed that onomastic vocabulary is not something abstract and non-historical. Onomastic space is always concrete (Trubachev, 33-34).

Researchers Huseynova M.Ə., Yunusova G.X., defines onomastic space as the sum of proper names that are used in the language of a given people to name real, hypothetical and fantastic objects. And the onomastic space of a work of art is understood as the totality of all poetonyms that occur in a work of art (Hüseynova, Yunusova, 2019: 83-84).

Names in works of art, according to A.V. Superanskaya, occupy an intermediate position between the names of real and fictional objects, because their denotations are constructed on the basis of the writer's experience, but do not necessarily exist in reality, they are created according to the models of the names of real or unreal objects, taking into account belonging to a certain onomastic field (Suprun, 2000: 138).

Functioning in artistic texts of poetic anthroponyms, toponyms, zoonyms and other onyms, which themselves can be individually an independent object of study, give reason to combine them into independent onomastic fields as part of the general onomastic space of a literary text.

It should be noted that the field structure of the onomastic space with the allocation of the nuclear and peripheral parts in it is applicable in the language system, where the core means the concentration of the features of the system, and the periphery means their weakening.

Thus, onyms occupy a special place in the lexical system of the Azerbaijan language, actively used in speech, interacting with other lexical units, they serve to name persons, geographical objects, animals, etc. Proper names are individual and unique, the object they call is always clearly defined. The concept of onomastic space in a literary text includes a system of all onomastic names. Each text is characterized by its own, purely individual onomastic space, which combines all the proper names that are unique to this work.

Conclusion

Onyms in an artistic work acquire imagery in the presence of stylistic tropes and figures and give the elements a special style, imagery, some charm. Therefore, extensive erudition and a large amount of background knowledge are required to understand the author's intention.

The literary one expresses the author's perception of the world and his intentions in the artistic text. The author expresses his attachment to the characters of literary works, and often the location of the characters depends on the expression of a certain meaning of the name. Names can be abstract, concrete and fictional, they can also indicate a certain profession, the character's moral character, personality characteristics, the character's social class, etc. Thus, names play a greater role in a literary work.

References

1. Qurbanov, A. (2006). Azerbaijan onomastics. Baku, 205 p.
2. Popov, S.A. (2013). Chto takoye onomastika? Imena sobstvennyye v nashey zhizni, 291 s. http://www.onomastika.ru.
3. Fomin, A.A. (1999). Antroponimicheskaya metamorfoza i khudozhestvennyy zamysel. Izvestiya Ural. gos. un-ta. №13: Gumanitarnyye nauki: Istoriya. Filologiya. Iskusstvovedeniye.
4. Kərimov, S.K., Yusifov, Y.B. (2000). Toponimikanın əsasları. Bakı, 105 s.
5. Mustafayeva, Q. Adların üslubi imkanları. Bakı, 104 s.
6. Ekwall, E. (2004). The Concise Oxford Dictionary of English Place Names. Oxford, 205 p.
7. Sorensen, N.S. (2005). The Meaning of Proper Names in Modern English. Corenhagen, 209 p.
8. Fonyakova, O.I. (1990). Imya sobstvennoye v khudozhestvennom tekste. Leningrad, 103 s.
9. Toporov, V.N. (1999). Onomastika Vostoka. O paliyskoy toponomastike.
10. Silayeva, G.A. (1977). O soderzhanii ponyatiya «literaturnyy antroponim». Ryazan.
11. Karpenko, YU.A. (1986). Imya sobstvennoye v khudozhestvennoy literature. Filologicheskiye nauki, № 4.
12. Superanskaya A.V. (1986). Teoriya i metodika onomasticheskikh issledovaniy. M.: Nauka, 256 s.
13. Reaney, P.N. (2000). A Dictionary of British Surnames. London, 200 p.
14. Novruzova, A.Ə. (2005). Tərcümədə mənalı adlar problemi. Bakı, 145 s.
15. Trubachev, O.N. Russkaya onomastika i onomastika Rossii. M.: Shkola-Press, 110 s.
16. Hüseynova, M.Ə., Yunusova, G.X. (2019). English Stylistics. Bakı: Elm və Təhsil, 300 s.
17. Suprun, V.I. (2000). Onomasticheskoye pole i yego khudozhestvenno-esteticheskiy potentsial. Volgograd: Peremena, 172 s.

Received: 31.07.2023 Accepted: 04.09.2023

ELMİ İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.255. 2023 / Cild: 17 Sayı: 9 / 72-78 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor: 2.255. 2023 / Volume: 17 Issue: 9 / 72-78 e-ISSN: 2708-986X

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/72-78

Şahmar Məmmədov
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Abşeron Heyvandarlıq Təcrübə stansiyası
aqrar elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
shahmar56@mail.ru
Mahir Hacıyev
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
aqrar elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
mahirhaciyev@mail.ru
Bəxtiyar Nəbiyev
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Abşeron Heyvandarlıq Təcrübə stansiyası
baxtiyar.nabiyev.1973@mail.ru

MÜXTƏLİF MƏNŞƏLİ SİMMENTAL CİNSİNİN BUZOVLARININ BÖYÜMƏ VƏ İNKİŞAFININ MÜQAYİSƏLİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə müxtəlif mənşəli Simmental cinsinin buzovlarının inkişafı, eksteryeri və böyuməsinin öyrənilməsinin nəticəsi təqdim olunur.

Tədqiqat işi İmişli rayonu ərazisində yerləşən mütərəqqi modern standartlara cavab verən, muasir innovativ textoloji əsaslarla qurulmuş modul tipli "İmişlı R Aqro "MMC Heyvandarlıq damazlıq-südçülük təsərrüfatında xariçdən (Avstriyadan) gətirilən Holşteyn-friz və Simmental qaramal cinsləri üzərində həyata keçirilir. Azərbaycanın təbii iqlim şəraitinə uyğunlaşdırmaqla qapalı şəraitdə bağsız saxlanılaraq aparılan damazlıq seleksiya işləri nəticəsində yerli şəraitdə yetişdirilən Simmental və Holşteyn-friz mənşəli mələzlərin süd məhsuldarlığının yüksəlməsindən bəhs edir. Alınan mələzlər yerli iqlim şəraitinə asanlıqla uyğunlaşaraq nəslin mənsub olduğu məhsuldarlıq potensialından yüksək səviyyədə istifadə edə bilirlər.

Təcrübə heyvanlarının diri çəkislərinin dinamikası ilə bağlı məlumatların monitorinqi göstərdi ki, Holşteyn-friz cinsinin buğalarının toxumları ilə ilə Simmental cinsinin inəklərinin mayalanmasından alınan mələz düyələr bütün yaş dövrlərində nəzarətdə olan həmyaşıdlarını üstələyərək ən yüksək göstəricilərlə fərqlənmişlər. Təcrübə qrupunda 18 aylığında olan düyələr nəzarət qrupunda olan həmyaşıdlarından çəki nisbətinə görə 23,6 kq (6,1%) ağır olmuşdular. Ümumilikdə yetişdirmə dövründə təcrübə qrupundakı heyvanların çəki artım intensivliyi 45 q və ya 6,9% yüksək olmuşdur.

Bədən quruluşunun ölçülərinin və indekslərinin təhlili göstərir ki, alınan mələz düyələr eksteryer xüsusiyyətlərinə görə südlük istiqamətli heyvanlara məxsus tələblərə tam cavab verir. Bütün yaş dövrlərində bədən quruluşu indekslərində müxtəlif mənşəli heyvanlar arasında əhəmiyyətli fərqlər yox idi, lakin, Holşteyn-friz cinsinin buğalarının toxumları ilə Simmental cins inəklərin mayalanmasından alınan mələzlərin gənc heyvanları, təmiz qanlı Simmentallardan fərqli olaraq, daha az uzunayaqlılıq, daha çox gövdə uzunluğu və daha yüksək sağrının dikliyi və döş dolğunluq indeks göstəriciləri ilə xarakterizə olunurdu.

Araşdırılan inək genotiplərinin bədən quruluşu indekslərinin əksəriyyəti onların süd məhsuldarlığı istiqamətinə aid olduğunu və eyni zamanda müxtəlif populyasiyalarda heyvanların bədən quruluşunda fərqlər olduğunu göstərir.

Açar sözlər: *düyələr, Simmental cinsi, mələz, seleksiya, diri çəki, mütlək çəki, gündəlik diri çəki artımı, bədən qurluşunun ölçüləri, bədən indeksləri*

Shahmar Mammadov
Animal Husbandry Scientific Research Institute
Absheron Animal Husbandry Experimental Station
PhD in Agricultural Sciences
shahmar56@mail.ru
Mahir Hajiyev
Animal Husbandry Scientific Research Institute
PhD in Agricultural Sciences
mahirhaciyev@mail.ru
Bakhtiyar Nabiyev
Animal Husbandry Scientific Research Institute
Absheron Animal Husbandry Experimental Station
baxtiyar.nabiyev.1973@mail.ru

Comparative assessment of growth and development of simmental calves of different origin

Abstract

The article presents the results of studying the development, exterior and growth of Simmental calves of different origins. The research work is carried out on the Holstein-Friesian and Simmental cattle breeds brought from abroad (from Austria) in the "Imishli R Agro" LLC Livestock breeding-dairy farm, which meets progressive modern standards and is built on modern innovative textological bases. It talks about the increase in milk yield of Simmental and Holstein-Friesian crossbreeds grown in local conditions as a result of the breeding selection works carried out in indoor conditions without gardens by adapting them to the natural climatic conditions of Azerbaijan. Obtained hybrids can easily adapt to local climatic conditions and use the productivity potential of the offspring at a high level.

The monitoring of the data on the dynamics of the live weight of the experimental animals showed that the crossbred heifers obtained from the insemination of Holstein-Friesian bulls and Simmental cows were distinguished by the highest indicators, surpassing their peers in all age periods. Heifers in the experimental group at the age of 18 months were 23.6 kg (6.1%) heavier than their peers in the control group. In general, the intensity of weight gain of animals in the experimental group during the breeding period was 45 g or 6.9% higher.

The analysis of the dimensions and indices of the body structure shows that the obtained crossbred heifers fully meet the requirements of dairy animals due to their exterior characteristics. There were no significant differences in body composition indices between animals of different origins in all age periods. however, young animals of hybrids obtained from inseminations of Holstein-Friesian bulls and Simmental cows were characterized by less leg length, greater body length, and higher wither height and breast fullness indices than purebred Simmentals.

Most of the body structure indices of the investigated cow genotypes show that they are related to the direction of milk productivity and at the same time there are differen

Keywords: *heifers, Simmental breed, hybrid, breeding, live weight, absolute weight, daily live weight gain, body composition measurements, body indices*

Giriş

Heyvandarlığın mütərəqqi üsullarla inkişaf etdirilməsi dövlət və fermer təsərrüfatları qarşısında duran ən başlıca vəzifədir. Çünki əhalinin ən vacib və keyfiyyətli zülalı olan ət, süd, yumurta kimi ərzaq məhsulları məhz heyvandarlıq sahəsindən əldə olunur.

Ölkə əhalisinin heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi üçün mal-qaranın çins tərkibinin yaxşılaşdırılması, yüksək süd məhsulu verən naxırların yaradılması, mövcud elmi nailiyyətlərdən düzgün istifadə edilməsi günün ən vacib məsələlərindəndir (Bekasova, 2012: 10).

Heyvandarlıq məhsullarının, xüsusilə ət və süd məhsullarının istehsalının artırılması kənd təsərrüfatı istehsalının əsas vəzifələrindən biri olaraq qalır. Onun həllində mal-qaranın məhsuldarlığının artırılması mühüm rol oynayır. Elm və qabaqcıl təcrübənin nailiyyətləri göstərir ki, mal-qaranın ət və süd məhsuldarlığının artırılmasının yollarından biri dünyanın ən yaxşı genfondundan istifadə etməklə qabaqcıl seleksiya metodlarından istifadə etməkdir (Bogatyreva, 2016: 151).

Simmental iri buynuzlu qara-mal cinsi bütün dünyada geniş yayılmaqla bərabər, Respublikamızın müxtəlif bölgələrində yetişdirilir. Simmental qara-malı digər cinslərdən fərqli özəlliyi mürəkkəb təbii-iqlim şəraitinə daha yaxşı uyğunlaşmasıdır.

Yüksək məhsuldar naxırların formalaşması üçün, son dövrlərdə Avropadan respublikamıza gətirilən Holşteyn-friz, Simmental, Şvis və s. cinslərdən istifadə etməklə yerli cinslərlə seleksiya işləri aparılır. Məlümdur ki, bunlardan alınan populyasiyalar tərkibində yağ və zulalı özündə birləşdirməklə yüksək süd məhsuldarlığına malik olurlar (Bukina, 2007: 170).

Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan şəraitində yüksək məhsuldar südlük naxırların yaradılması üçün yerli seleksiya yolu ilə alınmış yeni heyvan populyasyalarının (məlǝzlərinin), təsərrüfat və bioloji xüsusiyyətlərini, eləcə də idxal olunmş qaramalın adaptasiya imkanlarının öyrənilməsi yeni və aktualdır**.**

İşin məqsədi: Qapalı şəraitdə bağsız saxlamaqla Simmental və Holşteyn-friz mənşəli məlǝzlərin düyələrinin diri çəki dinamikasını, eksteryer-konstitusional xüsusiyyətlərini öyrənməkdir.

Tədqiqatın yeri, materialı və metodikası: Tədqiqat işi İmişli rayonu ərazisində yerlışən mütərəqqi modern standartlara cavab verən, muasir innovativ textoloji əsaslarla qurulmuş modul tipli "İmişlı R Aqro "MMC Heyandarlıq damazlıq təsərrufatında qapalı şəraitdə bağsız saxlanantəmizqanlı Simmental cinsin və Holşteyin-friz mənşəli məlǝz düyələr üzərində aparılmışdır. Doğum tarixi və genotip nəzərə alınmaqla, hər biri 15 baş olmaqla iki düyə qrupu yaradıldı: I (nəzarət) Avstriya seleksiyasının Simmental cinsinin düyələri, II (təcrübə) qrupa isə Holşteyin **X** Simmental çarpazlaşmasından alınan eyni yaşda məlǝz düyələri daxil edilmişdir. Təcrübə heyvanlarının yemləmə və saxlama şəraiti eyni idi.

Büzovların böyüməsinə nəzarət müxtəlif yaş dövrlərində onların diri çəkiləri ilə aparılmışdır. Diri çəkisinin dəyişməsi əsasında yetişdirmə dövrü üçün mütləq, orta gündəlik və nisbi çəki artımları hesablanmışdır. Eksteryerin qiymətləndirilməsi 8 əsas ölçü götürülərək aparıldı, bədən quruluşu tipini qiymətləndirmək üçün bədən quruluşu indeksləri hesablandı (Vostroilov, 2011: 64-66).

Nəticələr və müzakirələr: Heyvanların böyüməsi və inkişafı onların orqanizmində dərin funksional dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Böyümə və inkişaf enerjisinin xarakterik göstəricisi diri çəkinin dinamikasıdır. Onun böyük təsərrüfat və bioloji əhəmiyyəti var. Bir qayda olaraq, eyni cins daxilində daha böyük fərdlər yaxşı sağlamlıq və güclü konstitusiya və buna görə də daha yüksək həyat qabiliyyəti ilə fərqlənirlər. Adətən, bir cins daxilində daha iri fərdlər sağlamlığı və möhkəm konstitusiyası ilə fərqlənirlər, bu da daha yüksək həyat qabiliyyətinə malikdirlər (Panin, 2011: 75-760).

Eyni yemləmə və qulluq şəraitində müxtəlif genealoji qruplardan olan təcrübə buzovları diri çəkidə, mütləq və orta gündəlik çəki artımına görə bəzi qruplararası fərqlərə malik idi (cədvəl 1-2).

Cədvəl 1: Simmental və Holşteyin-friz mənşəli məlǝz düyələrin yaş dövrləri uzrə diri çəki dinamikası.

Yaşı,aylarla	Qruplardakı diri çəki,kq		± nəzarətə görə fərq	
	Nəzarəti (Simmental)	Təcrubə (məlǝz)	kq	%
Doğulanda	34.3±0,28	34,1± 0,23**	-0,2	-0,6
3	98,0 ± 0,83	98,6 ± 0,89**	+0.6	0,6
6	166,1 ± 0,90	167,8 ±1,26*	+1,7	1,0
9	224,8 ± 0,96	229,3 ± 1,20**	+4,5	2,0
12	284,4 ± 1,16	291,5 ± 1,51*	+7,1	2,5
15	334,3 ±1,27	343.2 ±1,49**	+8.9	2,7
18	386,7 ±1,00	410,3 ±1,36**	+23,6	6,1

Qeyd.*P>0,95; **P>0,99;

Cədvəl 1-ci cədvəldə göstərildiyi ki, mələz duyələr 3 aylığından başlayaraq sonrakı yaş dövrlərində Smmental həmyaşıdları ilə müqayisədə diri çəkisi 0,6-23,6 kq (0,6-6,1%)yüksək olmuşdur.

18 aylıq olanda mələz duyələr Simmental həmyaşıdlarını 23,6 kq (6,1%) xeyli üstələyib (P> 0,95-0,99) (Muratova, Sakhautdinov, Islamova, 2011: 18-20).

Cədvəl 2: Müxtəlif seleksiyalı Simmental düyələrin diri çəki artımı.

Qruplar	Yaşı, aylarla						
	0-3	3-6	6-9	9-12	12-15	15-18	0-18
Mütləq çəki artımı,kq							
Nəzarət (I)	63,7	68,1	58,7	59,6	49,9	52,4	352,4
Təcrübə (II)	64,5	69,2	61,5	62,2	51,7	67,1	376,2
Gündəlik orta çəki artımı, qr							
Nəzarəti	700	748	652	662	554	582	612
Təcrübə	709	769	683	691	574	745	697
Nisbi çəki artımı, %							
Nəzarəti	96,3	51.6	30,0	23.4	16,1	14,5	167,4
Təcrübə	97,2	52.0	31.0	23.9	16,3	17,8	169,3

2-ci cədvəldən göründüyü kimi, doğuşdan 18 aya qədər olan hesabat dövründə təmiz qanlı Simmental düyələrindən 352,4 kq, Holşteyin-friz mənşəli mələz düyələrindən 376,2 kq mütləq çəki artımı əldə edilmişdir. Mələz heyvanların diri çəkilərinin nisbəti orta sutkalıq çəki artımına uyğun olaraq yaş artdıqca artaraq, bütün yaş dövrlərində üstünlüyü saxlayır. Holşteyin-friz mənşəli mələz düyələrdə bütün yetişdirmə dövrü ərzində orta gündəlik çəki artımı 697 q, Simmental düyələrdə isə 612 q olmuşdur ki, bu da müqayisədə 85 q (13.9%) çoxdur (Babkova, Kot, 1992).

Böyümə enerjisi üçün əldə edilən dəyərlər mələz heyvanlarının həm müəyyən yaş dövrlərində, həm də bütün böyümə dövründə diri çəkilərinin daha yüksək artımını təsdiqlədi. Belə ki, eyni rasionla yemləndirilən hər iki qrub olan heyvanların inkişaf dinamikası, doğumdan 3 aya qədər olan dövrdə mələzlərin Simmental yaşıdları ilə müqayisədə üstünlüyü 0,9%, 3 aydan 6 aya qədər - 0,4%, 6 aydan 9 aya qədər - 1,0%, 9 aydan 12 aya qədər - 0,5%, 12aydan-15 aya qədər 0,2%, 15 aydan-18 aya qədər 3,3% və bütün yetişdirmə müddətində 1.9% təşkil etmişdir (Lumbunov, Nimayeva, Tykhenova, 2011: 9-11).

Heyvanların böyüməsi və inkişafı təkcə diri çəkinin əsas meyarı ilə deyil, həm də heyvanların bədəninin ayrı-ayrı hissələrinin böyüməsinin intensivliyini xarakterizə edən dolayı göstəricilərlə, yəni bədənin ölçülməsi ilə də müəyyən edilir. Heyvanların bədən hissələrinin ölçülməsindən istifadə etməklə alimlər bədən formaları ilə mal-qaranın məhsuldarlığı arasında aydın əlaqə qurmuşlar. Məlum olmuşdur ki, iri və enli gövdəli heyvanlar dar gövdəli heyvanlara nisbətən daha az yem xərcləri ilə ət artımı, diri çəkidə daha yüksək artımlar vermək qabiliyyətinə malikdirlər. Həmçinin, bədən hissələrinin ölçülməsi sayəsində müxtəlif yaş dövrlərində bədənin ayrı-ayrı hissələrində artımın qeyri-bərabər olduğu müəyyən edilmişdir (Biç, 1985: 28-29).

Diri çəki bütövlükdə orqanizmin böyüməsinin ən obyektiv göstəricisidir, lakin heyvanların yaş cəhətdən formalarının və gövdə quruluşunun dinamikasının dəyişməsini tam müəyyən etməyə imkan vermir. Bunun üçün bir sıra göstəricilər mövcuddur, onlardan biri də eksteryerin öyrənilməsidir.

Eksteryer, böyümə xəttini, gövdənin tipini, gövdə hissələrinin nisbətini müəyyən etməklə heyvanların böyümə xüsusiyyətlərini xarakterizə edən göstəricidir (Tsymbal, 2014: 121).

Bir çox alimlər cavan mal-qaranın saxlanılması və yemləndirilməsi şəraitinin yaşına görə böyümə xəttindən asılı olmadığını qeyd edirlər.

Tədqiqatlarımızda müxtəlif seleksiyaya malik Simmental buzovlarının yaşla bağlı xüsusiyyətlərinə görə bədəninin əsas ölçülərində baş verən dəyişikliklər Cədvəl 3-də göstərilmişdir (Məmmədov, Həsənov, Nəbiyev, Kərimov, 2021: 397-402).

Cədvəl 3: Təcrübə qruplarındakı buzovların bədən ölçülərində yaşla bağlı dəyişikliklər, sm.

Yaşı, aylar	Qruplar	Bədən ölçüləri							
		Gidov hündürlüyü	Sağrinin hündürlüyü	Döşün dərinliyi	Döşün eni	Döş qucumu	Gövdənin çəp uzunluğu	Omalar arası eni	İncik qucumu
Doğ-ul-anda	I	70,3±0,32	72,0±0,40	24,1±0,10	13,7±0,06	71,7±0,37	63,2±0,33	13,9±0,07	11,0±0,05
	II	71,5±0,44	73,8±0,42	25,5±0,12	14,8±0,07	74,6±0,41	64,9±0,37	14,7±0,08	11,5±0,07
6	I	87,9±0,42	89,7±0,46	37,4±0,19	19,0±0,08	105,3±0,81	90,8±0,51	25,3±0,13	12,9±0,06
	II	91,1±0,50	93,6±0,53	39,2±0,27	20,8±0,11	108,4±1,02	95,0±0,64	27,2±0,16	13,7±0,10
12	I	110,4±1,04	113,8±1,09	52,7±0,48	29,3±0,14	152,9±1,43	114,5±1,25	35,8±0,18	16,5±0,08
	II	113,5±1,15	118,1±1,19	55,0±0,57	31,9±0,19	158,6±1,65	118,9±1,37	37,6±0,24	17,4±0,12
18	I	119,0±1,21	123,2±1,28	56,5±0,53	35,7±0,20	167,1±1,70	126,8±1,34	39,0±0,27	17,9±0,11
	II	122,3±1,34	127,8±1,40	59,8±0,67	38,4±0,29	174,5±1,87	131,5±1,53	41,8±0,36	18,7±0,15

Müəyyən edilmişdir ki, doğulanda Simmental düyələrin eksperimental qrupları, mələz heyvanlarının bədən ölçüləri baxımından praktiki olaraq bir-birindən fərqlənmirlər. Sonrakı dovrlərdə, yetişdirmənin 6 aylığında, təcrübə qrupunun (mələz) düyələri cidov hündürlüyü və sağrının hündürlüyündə nəzarət qrupunun həmyaşıdlarını, müvafiq olaraq, 3,2 və 3,9 sm, gövdənin çəp uzunluğuna görə - 4,2 sm, əhəmiyyətli dərəcədə üstələməyə başlamışlar. döş qəfəsinin dərinliyi və eni - 1,8 sm, ombalar arası eni - 1,9 sm, döş qucumu- 3,1 sm və incik qucumu - 0,8 sm olmuşdur. Nəticədə - 18 aylıqda yeyışdirmənin sonunda – mələz düyələrin üstünlüyü müvafiq olaraq 3,3 və 4,6; 4,7; 3,3 və 2,7; 2,8; 7,4 və 0,8 sm təşkil etmişdir (Həsənov, Həsənov, Məmmədov, Kərimov, 2021: 45-49).

Təhlil olunan dövrdə Simmental cinsindən olan düyələrdə cidov hündürlüyü 69,3%, sağrı hündürlüyü 71,1, gövdənin çəp uzunluğu 100,6, ombalar arası eni - 180,6, Mələz düyələrdə isə müvafiq olaraq 71,0%; 73.2; 102,6; 184,4 % təşkil etmişdir. Demək olar ki, hər iki qrupun düyələrində döş qəfəsinin dərinliyi - 134,4-134,5, döş qəfəsinin eni - 159,5-160,6%, döş qucumu - 133,0-133,9%, incik qucumu - 62,6 -62,7% artmışdır.

Heyvanların eksteryerinin müqayisəsi və bədən quruluşunun növünün müəyyənləşdirilməsinin daha dəqiq və obyektiv üsulu 4-cü cədvəldə göstərilən bədən quruluşu indekslərinin hesablanmasıdır.

Təcrübəli heyvanların yaşı artdıqca bədən quruluşu nisbətləri qanuni olaraq dəyişirdi: gövdə uzunluğu, dolğunluq indeksləri artdı və uzunayaqlılıq indeksi azaldı.

Bədən quruluşu indekslərinin təhlili göstərdi ki, bütün heyvanlar eksteryer xüsusiyyətlərinə görə südlük -ətlik tipli heyvanlar üçün olan tələblərə cavab verirlər. Onlar mütənasib bədən quruluşu, orta dərəcədə inkişaf etmiş əzələlər və nisbətən güclü sümüklərlə xarakterizə olunurdu.

Cədvəl 4: Buzovların təcrübə qruplarının bədən quruluşu indeksləri, %.

Yaşı, aylar	Qruplar	Bədən indeksləri						
		Uzun ayaqlılıq	Gövdə uzunluğu	Sağrı-döş	Döş	Dolğunluq	Sağrının dikliyi	Sümüklülük
Doğul anda	Nəzarət	65,7±,027	89,9±0,36	95,8±0,41	56,8±0,20	113,4±0,43	102,4±0,38	15,6±0,06
	Təcrübə	64,3±0,22	90,8±0,28	100,7±0,45	58,0±0,27	114,9±0,50	103,2±0,45	16,1±0,08
6	Nəzarət	57,4±0,22	103,3±0,35	75,1±0,42	50,8±0,19	116,8±0,39	102,0±0,30	14,7±0,04
	Təcrübə	57,0±0,29	104,3±0,41	76,5±0,48	53,1±0,23	114,1±0,44	102,7±0,36	15,0±0,05

12	Nəzarət	52,3±0,25	103,7±0,41	81,8±0,28	55,6±0,21	133,5±0,54	103,1±0,48	14,9±0,03
	Təcrübə	51,5±0,32	104,8±0,46	84,8±0,34	58,0±0,25	133,4±0,63	104,1±0,55	15,3±0,04
18	Nəzarət	52,5±0,28	106,5±0,53	91,5±0,44	63,2±0,30	131,8±0,57	103,5±0,41	15,0±0,04
	Təcrübə	51,1±0,37	107,5±0,60	91,9±0,49	64,2±0,35	132,7±0,64	104,8±0,48	15,3±0,05

Müxtəlif mənşəli heyvanlar arasında bütün yaş dövrlərində bədən quruluşu indekslərinə görə əhəmiyyətli fərqlər aşkar edilməmişdir. Lakin, Holşteyin-friz mənşəli mələz düyələri, Simmentallardan fərqli olaraq, daha böyük gövdə uzunluğu, daha yüksək sağri-döş, döş və sağrının dikliyi indeksləri ilə xarakterizə olunurdu.

Araşdırılan inək genotiplərinin bədən quruluşu indekslərinin əksəriyyəti onların süd məhsuldarlığı istiqamətində olan heyvanlara aid olduğunu göstərir və eyni zamanda müxtəlif populyasiyalarda heyvanların bədən quruluşunda fərqlər olduğunu göstərir.

Nəticə

1. Eksperimental mal-qaranın diri çəkisinin dinamikası haqqında məlumatların monitorinqi göstərdi ki, bütün yaş dövrlərində mələzlər ən yüksək göstəricilərlə fərqlənirlər.
2. Holşteyn-friz cinsinin buğalarının toxumları ilə Simmental cins inəklərin mayalanmasından alınan mələzlərin buzovları, simmentallardan fərqli olaraq, daha çox böyümə enerjisinə malıkdir. 18 aylıq olanda mələz duyələr diri çəkidə, simmental həmyaşıdlarını 23,6 kq (6,1%) xeyli üstələmişdir (P> 0,95-0,99). Bütün yetişdirmə dövrü ərzində orta gündəlik çəki artımı 697 q, simmental düyələrdə isə 612 q olmuşdur ki, bu da müqayisədə 85 q (13.9%) çoxdur. Mələz heyvanların böyümə sürəti 45 q və ya 6,9% yüksək olmuş və fərqin əhəmiyyəti P>0,999 səviyyəsində olmuşdur.
3. Müxtəlif mənşəli heyvanlar arasında bütün yaş dövrlərində bədən quruluşu indekslərinə görə əhəmiyyətli fərqlər aşkar edilməmişdir. Lakin, Holşteyin-friz mənşəli mələz düyələri, Simmentallardan fərqli olaraq, daha az uzun ayaqlı, daha böyük gövdə uzunluğu, daha yüksək sağrı-döş, döş və sağrının dikliyi indeksləri ilə xarakterizə olunurdu.
4. İnəklərin tədqiq olunan genotiplərinin əksər bədən indeksləri onların məhsuldarlığın südlük istiqamətli heyvanlara aid olduğunu və eyni zamanda müxtəlif populyasiyalardan olan heyvanların bədən tipindəki fərqləri göstərir.
5. Holşteyn-friz cinsinin buğalarının toxumları ilə Simmental cins inəklərin mayalanmasından alınan mələzlərin buzovları və inəkləri, təmiz qanlı Simmentallardan fərqli olaraq, daha çox böyümə enerjisi və daha yaxşı eksteryer-konstitusiya xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur, bədənin hündürlüyü və eninə ölçülərinin inkişafında özünü göstərir, bədən quruluşu, məhsuldarlığının südlük istiqamətli olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Bekasova, L.S. (2012). Konversiya korma i produktivnost' avstriyskikh simmentalov v period ikh adaptatsii: avtoref. diss. … kand. s.kh. nauk. Kursk, 19 s.
2. Bogatyreva I.A. (2016). Produktivnyye i biologicheskiye osobennosti skota simmental'skoy porody raznoy selektsii v usloviyakh Karachayevo-Cherkesskoy respubliki: diss. … kand. s.kh. nauk. Cherkessk, 151 s.
3. Bukina, YU.V. (2007). Rost, razvitiye i biologicheskiye osobennosti molodnyaka cherno-pestroy porody i ikh pomesey s golshtino-frizami v usloviyakh Chitinskoy oblasti: diss. … kand. s.kh. nauk. Chita, 170 s.
4. Vostroilov, S.A. (2011). Puti sovershenstvovaniya simmental'skoy porody krupnogo rogatogo skota. Vestnik Voronezhskogo GAU. № 1, s.64-66.
5. Panin, V.A. (2011). Molochnaya produktivnost' chistoporodnykh simmental'skikh i pomesnykh, poluchennykh ot skreshchivaniya simmental'skikh korov s bykami golshtinskoy porody. Vestnik Altayskogo GAU. №11 (85), s.75-786.

6. Muratova, L.M., Sakhautdinov, I.R., Islamova, S.G. (2011). Adaptatsionnyye kachestva simmentalov avstriyskoy selektsii v usloviyakh Yuzhnogo Urala. Agrarnyy ve stnik Urala. № 12-1 (91), s.18-20; s.129-138.
7. Babkova, N.M, Kot, M.M. (1992). Qara-ala və Holşteyn cinslərinin çarpazlaşmasından alınan müxtəlif qan qatılan inəklərin təsərrüfat və məhsuldarlıq keyfiyyətləri. İzvestiya TSXA.
8. Lumbunov, S.G., Nimayeva, O.P., Tykhenova, O.G. (2011). Prodolzhitel'nost' khozyaystvennogo ispol'zovaniya korov simmental'skoy porody v usloviyakh Respubliki Buryatiya. Molochnoye i myasnoye skotovodstvo. № 8, s.9-11.
9. Biç, A.I. (1985). Qara-ala qara-malın genetik potensialının artırılması üsulları. Südlük heyvanların genetik potensialının artırılması üsulları, s.28-39.
10. Tsymbal, O.N. (2014). Biologicheskiye osobennosti krasno-pestroy i cherno-pestroy porod krupnogo rogatogo skota pri razvedenii v usloviyakh aridnoy zony Astrakhanskoy oblasti: dis. … kand. biol. nauk:. Astrakhan', 121 s.
11. Məmmədov, Ş.M., Həsənov, A.M., Nəbiyev, B.A., Kərimov, M.A. (2021). Azərbaycanda qapalı şəraitdə bağsız saxlanılan Holşteyn cinsinin büğaları ilə simmental cinsli inəklərin carpazlaşmasından alınan mələzlərin və təmiz simmental cinsinin sud məhsuldarlığı. Baytarlıq Elmi XXI əsrdə - Gələcəyə doğru innovasiyalar: Azərbaycan. Bakı, 25-26 noyabr, s.397-402 (Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. AKTN, Baytarlıq Elmi Tədqiqat İnstitutu).
12. Həsənov, M.M., Həsənov, E.N., Məmmədov, Ş.M., Kərimov, M.A. (2021). Simmental və Holşteyn – Friz mənşəli mələzlərdə süd məhsuldarlığının artırılmasının innovativ yolları. Heyvandarlığın müasir problemləri və innovativ konsepsiyalar: Azərbaycan, Göygöl, 22-24 dekabr, s.45-49 (Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. AKTN, Heyvandarlıq Elmi Tədqiqat İnstitutu).

Göndərilib: 10.06.2023 Qəbul edilib: 13.08.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/94/79-84

Aygun Sardarova
Azerbaijan State Agrarian University
PhD in Biology
aygun.sardarova@mail.ru
Naila Mammadova
Azerbaijan State Agrarian University
mammadova.naila.1965@gmail.com
Jeyla Rustamova
Azerbaijan State Agrarian University
ceyla.rustemova.1990@mail.ru

PHYSIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PLANTS CULTIVATED IN HYDROPONIC CONDITIONS AND CULTIVATION TECHNOLOGY

Abstract

The article describes the physiological properties of plants grown in hydroponics and the effect of this method on their productivity. Currently, growing plants using the hydroponic method is a very important issue..Hydroponics are not limited to indoor farming. As mentioned previously, it is usually better to grow in more soil than it is to build hydroponics. But if soil is limited, and temperature permits - namely in a desert - then hydroponics can be viable as a farming tool. When grown hydroponically, the plant is fed by roots in moist air, highly aerated water, or a solid but porous, moist and air-entrained medium, rather than in soil, which promotes root respiration and requires relatively little nutrition. frequent (or constant drip) watering of workers. A solution of mineral salts prepared according to the needs of this plant. As a substitute, gravel, gravel, as well as some porous materials - expanded clay, vermiculite, etc. can be used. n static solution culture, plants are grown in containers of nutrient solution, such as glass Mason jars (typically, in-home applications), pots, buckets, tubs, or tanks. The solution is usually gently aerated but may be un-aerated.. If un-aerated, the solution level is kept low enough that enough roots are above the solution so they get adequate oxygen. A hole is cut (or drilled) in the top of the reservoir for each plant; if it is a jar or tub, it may be its lid, but otherwise, cardboard, foil, paper, wood or metal may be put on top. A single reservoir can be dedicated to a single plant, or to various plants. Reservoir size can be increased as plant size increases. A home-made system can be constructed from food containers or glass canning jars with aeration provided by an aquarium pump, aquarium airline tubing, aquarium valves or even a biofilm of green algae on the glass, through photosynthesis. Clear containers can also be covered with aluminium foil, butcher paper, black plastic, or other material to eliminate the effects of negative phototropism. The nutrient solution is changed either on a schedule, such as once per week, or when the concentration drops below a certain level as determined with an electrical conductivity meter. Whenever the solution is depleted below a certain level, either water or fresh nutrient solution is added. A Mariotte's bottle, or a float valve, can be used to automatically maintain the solution level. In raft solution culture, plants are placed in a sheet of buoyant plastic that is floated on the surface of the nutrient solution. That way, the solution level never drops below the roots The nutrient solution is changed either on a schedule, such as once per week, or when the concentration drops below a certain level as determined with an electrical conductivity meter. Whenever the solution is depleted below a certain level, either water or fresh nutrient solution is added. A Mariotte's bottle, or a float valve, can be used to automatically maintain the solution level. In raft solution culture, plants are placed in a sheet of buoyant plastic that is floated on the surface of the nutrient solution. That way, the solution level never drops below the roots.

Keywords: *hydroponics, nutrient medium, plant physiology, cultivation, technology, aeroponika sistemi, drain, hydroponics system*

Aygün Sərdarova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aygun.sardarova@mail.ru
Nailə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
mammadova.naila.1965@gmail.com
Ceyla Rüstəmova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ceyla.rustemova.1990@mail.ru

Hidroponika şəraitində becərilən bitkilərin fizioloji xüsusiyyətləri və becərilmə texnologiyası

Xülasə

Məqalədə hidroponika şəraitində yetişdirilən bitkilərin fizioloji xassələri və onların məhsuldarlığına bu üsulun təsiri haqqında verilmişdir. Hal-hazırda hidroponika üsulu ilə bitki becərilməsi çox aktual məsələdir. Hidroponik üsulla yetişdirildikdə bitki köklərlə torpaqda deyil, nəmli havada, yüksək aerasiyalı suda və ya bərk, lakin məsaməli, nəm və hava tutumlu mühitdə qidalanır ki, bu da köklərin tənəffüsünü təşviq edir və nisbətən qidalanma tələb edir. işçilərin tez-tez (və ya daim damcı) suvarması. Bu bitkinin tələbatına uyğun hazırlanmış mineral duzların məhlulu. Əvəzedici kimi çınqıl, çınqıl, həmçinin bəzi məsaməli materiallar - genişlənmiş gil, vermikulit və s. istifadə edilə bilər. Statik məhlul tətbiqi ilə bitkilər şüşə Mason (adətən, evdə tətbiqlər), qablar, vedrələr, çəlləklər və ya çənlər kimi qida məhlulu olan qablarda yetişdirilir. Məhlul adətən yumşaq şəkildə havalandırılır. Əgər havalandırılmırsa, məhlulun səviyyəsi kifayət qədər aşağı səviyyədə saxlanılır ki, lazımi qədər köklər məhlulun üstündə olsun ki, onlar adekvat oksigen əldə etsinlər. Hər bir bitki üçün anbarın yuxarı hissəsində bir çuxur kəsilir (və ya qazılır); banka və ya çəlləkdirsə, onun qapağı ola bilər, əks halda üstünə karton, folqa, kağız, taxta və ya metal qoyula bilər. Tək bir su anbarı tək bir bitkiyə və ya müxtəlif bitkilər üçün istifadə edilə bilər. Bitki ölçüsü artdıqca qabların ölçüsü artırıla bilər. Evdə hazırlanmış sistem, fotosintez vasitəsilə akvarium nasosu, akvarium hava borusu, akvarium klapanları və ya hətta şüşə üzərində yaşıl yosunların biofilmi ilə təmin edilən aerasiya ilə qida qablarından və ya şüşə konserv bankalarından hazırlana bilər. Mənfi fototropizmin təsirini aradan qaldırmaq üçün şəffaf qablar da alüminium folqa, qara plastik və ya digər materiallarla örtülə bilər. Qida məhlulu həftədə bir dəfə və ya konsentrasiya elektrik keçiriciliyi ölçən cihazla müəyyən edilən müəyyən səviyyədən aşağı düşdükdə dəyişdirilir. Məhlul müəyyən səviyyədən aşağı düşdükdə ya su, ya da təzə qida məhlulu əlavə edilir. Şüşə və ya float valve, məhlul səviyyəsini avtomatik saxlamaq üçün istifadə edilə bilər. Bitkilər qida məhlulunun səthində üzən üzən plastik təbəqəyə yerləşdirilir. Beləliklə, onun səviyyəsi heç vaxt köklərin altına düşmür.

Açar sözlər: *hidroponika, qida mühüti, bitki fiziologiyası, becərilmə, texnologiya, aeroponika sistemi, drenaj, hidroponika sistemi*

Introduction

Hydroponics Hydro "water" + ponos work is a method of growing plants in artificial environments without soil. Plant food is obtained from the nutrient solution that surrounds the roots. Hydroponics allows you to adjust the conditions for the growth of plants - create a nutrition regime for the root system that fully satisfies the needs of plants for nutrients, the concentration of carbon dioxide in the air most favorable for photosynthesis, and also regulates the temperature of the air and root space, air humidity, intensity and duration of lighting. Creating optimal conditions for the growth and development of plants ensures a very high yield, better quality and in a shorter time (Aliyev, 1985). Cultivation of plants in this way requires less labor than soil culture, water and

nutrients are spent more economically. Feeding of nutrient solution is easily automated. In hydroponics, the fight against weeds is practically eliminated. When grown hydroponically, the root system of plants grows in non-nutritive solid substrates, water or humid air (aeroponics). An example of an organic substrate is coconut fiber: it is ground husk and coconut shell. Iron and magnesium salts are washed from it. In the natural environment, coconut fiber serves as the primary soil for the roots of a newborn palm tree ((Encyclopedic dictionary of a young chemist, 1982: 52).

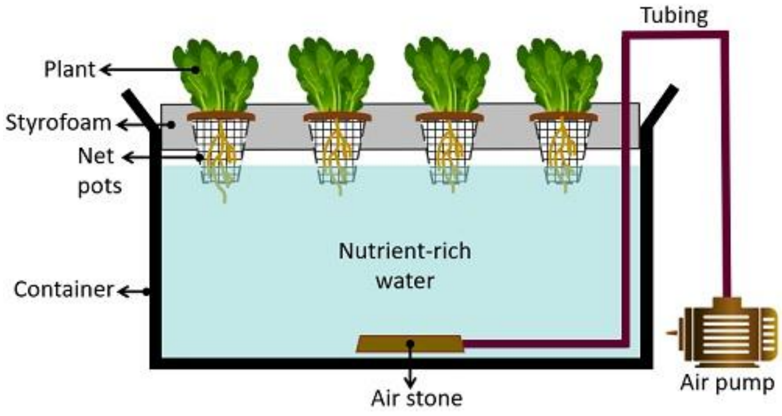

Coconut fiber is lighter than water, so it does not sink like soil during irrigation, but is filled with air. Each fiber contains a large number of pores and tubes in its thickness. Due to the force of surface tension, the tubes are filled with the working solution, but root hairs sprout nearby and drink the contents.

Figure. ***Growing plants in hydroponic conditions***

The smooth surface of the fiber allows the root to slide freely through the porous micropores next. Through a network of microtubules, coconut fiber distributes water and air throughout the volume. Coir fiber as a fully regenerated, environmentally friendly substrate is used in many Dutch

hydroponic farms to grow perennials such as roses. In the Netherlands, despite the climatic features, industrial hydroponics is widespread - light-loving plants are replaced by special HPS lamps and Grow Led (Aliyev).

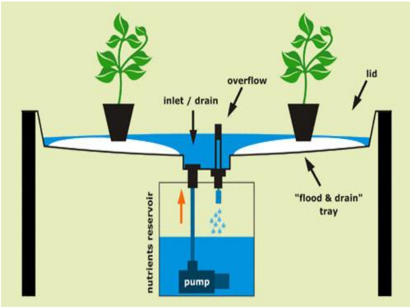

Deep Sea Culture System ***Aeroponika sistemi*** ***drain, hydroponics system***

Soil depletion and pollution are not yet clear, but water shortages are already acutely felt in some regions, such as the UAE, Israel, and Kuwait. The problem of irrigation in these regions is acute. Currently, up to 80% of all vegetables, herbs, and fruits in Israel are grown by hydroponic method [source 4069 days not specified]. The US Army always has what it takes to set up hydroponic greenhouses for vegetables and herbs in the field. Hydroponics is an ideal solution for hot, dry countries because you can harvest a lot of crops in a year with significant water savings. In northern latitudes, greenhouse cultivation, hydroponics also show excellent results in the presence of artificial lighting.The development of hydroponics in Russia is associated with the so-called growing interest. "Small farms" where herbs, vegetables, flowers and berries can be grown in a small area. Drip irrigation systems are becoming increasingly popular. They allow you to create an irrigation system for both traditional soil cultivation and hydroponic devices such as drip irrigation in a short time and at a low cost. Advanced crop production technology - indoor cultivation of edible greens and vegetables is gaining momentum (Shahmuradova, Sardarova, 2023).

Basic hydroponic systems.There are several types of hydroponic systems. In general, they can be divided into two main groups: "Passive" and "Active". In "passive" systems, the nutrient solution is not subjected to any mechanical influence and is delivered to the roots due to capillary forces. Such systems are called wick systems (Gasimov, 2004: 550). All "Active" systems, in one way or another, require the circulation of the feed liquid, which is achieved using pumps. Most of them need a parallel aeration system (oxygenation of the nutrient solution). There are hundreds of modifications to hydroponic systems, but they are all variations (or combinations) of six basic types (Hydroponics Journal, 2010):

A powered hydroponics basin acts as a terrain with 280% soil fertility, twice that of rich soil. The exact speed boost depends on the Fertility Sensitivity of the plant in question. For example, rice gets the full 280% effect, while potatoes won't benefit nearly as much. Hydroponics basins are placed on the ground, and work both indoors and outdoors. In order to function, they require 70 watts of power, day and night. This is absolutely critical, as when unpowered, its plants will wither very quickly. They can't be uninstalled, only deconstructed for half their value as usual. Each basin has a cleanliness value of -3, making a large hydroponics farm a very "dirty" prospect. They do not short circuit in the rain. Hydroponics only provides soil fertility, so all other plant growth conditions must be met (Berezina, 1984: 360).

This isn't a problem in the growing season while outdoors, but in order to regulate temperature, you must grow indoors, under a mostly complete roof, and use buildings like a heater. The sun lamp is required to provide light in the absence of sunlight (due to the roof). Note that standing lamps

aren't suitable for crop growth: plants require at least 51% light, while standing lamps provide a maximum of 50% lighting and do not "stack". Colonists will automatically plant only 1 type of plant per basin (Akbarov, 2012). By default, this is rice. The following plants can be grown in hydroponics basins: Hydroponics are most useful if you have limited fertile grow space - whether your colony is inside a mountain, or in an extreme biome like a desert or ice sheet. If there's plenty of fertile soil, then hydroponics can be useful, but more limited in scope. In terms of yield, 1 tile of hydroponics is equivalent to 2.8 tiles of regular soil. Since soil is free, it is usually more cost effective to plant in more soil (when available) rather than build hydroponics. Once cost doesn't matter, hydroponics can be used in any biome to save space and therefore walking distance. See #Indoors for more analysis. Not all crops may grow in hydroponics. The following plants can't be grown in a hydroponics basin (Suleymanov, 2009):

Research methodology.

When making a "greenhouse", you must consider other plant needs. Sun lamps are required to grow crops in a roofed room. You need a mostly roofed room in order to control the temperature for heaters and possibly coolers. Sun lamps, consuming 2900 W of power for 13 hours, are very power demanding. You also need to power the hydroponics themselves. A sun lamp and 24 hydroponics set up would cost 4580W at day and 1680W at night. Given that sun lamps are on only 13.2 hours a day, this equates to an average of 1595w for a sunlamp and 3275w for a sun lamp + 24 basins (Gurbanov, 2009).

Figure. ***24 hydroponics basins inside a sun lamp***

For indoor farming, hydroponics should be compared to placing extra sun lamps and building generators. Hydroponics can be used to grow crops with a sun lamp, but a lamp can also be used to grow indoors without hydroponics. You can fit up to 24 basins per sun lamp, for a total of 280% growth for 1 sun lamp. Alternatively, you could place 2 more sun lamps, for a total of 300% growth (relative to 1 sun lamp) (11).

24 hydroponics basins would cost Steel 2400 Steel, Component 24 Components and 1680 W.2 extra sun lamps would cost Steel 80 Steel for the lamps, and Steel 400 Steel, Component 12 Components for 4 solar generators used to power the lamp. Outside of the planet's poles, these generators are enough to power 2 sun lamps with a battery or two (12).

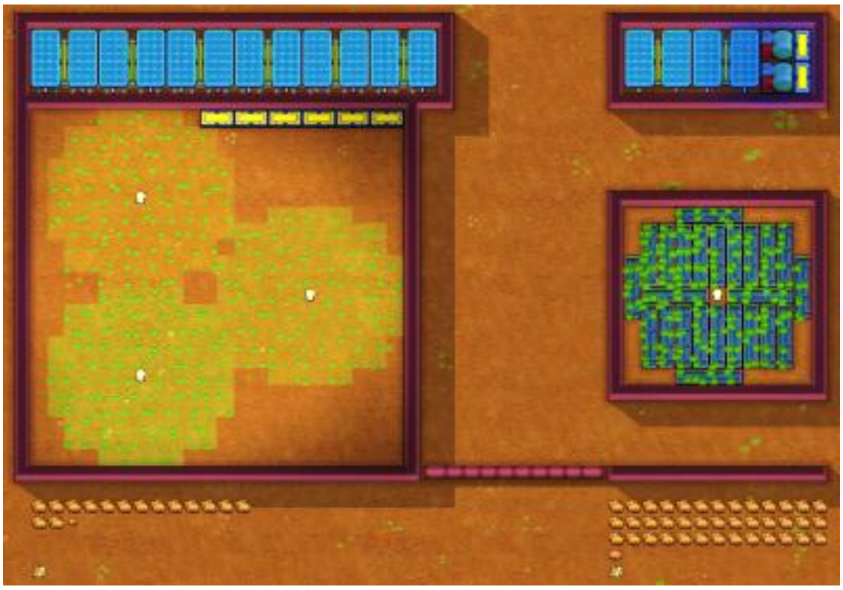

Figure. ***Full hydroponics setup vs 3 sun lamps, including power & resources. Resource cost includes generators and batteries shown***

Conclusion

As 3 sun lamps are much less expensive than 1 sun lamp with a full hydroponics set up, placing sun lamps will be the preferred option for many stages of the game. Even c In the late game, when steel and components are trivial to obtain, then hydroponics have a few key advantages over sun lamps. They take up less space, meaning they are easier to defend. As they take up less space, colonists will need to walk less, which increases efficiency. Because hydroponics isn't dirt, it can save on cleaning time. Finally, hydroponics are more stable - if a blight takes out the greenhouse, then only 1.98 days of growth is lost. Even when considering solar flares, rice in hydroponics grows so fast that it remains a consistent source of food.onsidering the cost of extra batteries and heaters, this is still cheaper (Fitilnaya sistema, 2017).

References

1. Aliyev, E.A. (1985). Growing vegetables in hydroponic greenhouses. K.: Product.
2. Encyclopedic dictionary of a young chemist. (1982). Comp. W.A.Kritzman, W.W.Stanzo. M.: Pedagogy, 52 p.
3. Aliyev, A.R. Biology of Kuratra lakes.
4. Shahmuradova, M.C., Sardarova, A.S. (2023). Aquatic plants Ganja.
5. Gasimov, A. (2004). Khsh Ecology of Caspian Sea Plankton. Baku: "Adiloglu" publishing house, 550 p.
6. Hydroponics Journal. (2010). Published since.
7. Berezina, N.A. (1984). Gidrobiologiya. M., 360 s.
8. Akbarov, T.R. (2012). Cultivation of vegetable plants. Baku.
9. Suleymanov, A.Z. (2009). Hydrobiota. Baku.
10. Gurbanov, E.M. (2009). Systematics of higher plants. Baku.
11. Podarok k 8 Marta: v aeroportu Simferopolya zatsvela stena iz zhivykh rasteniy - RIA Novosti Krym. 08.03.2019. Data obrashcheniya: 6 iyulya 2021. Arkhivirovano 9 iyulya 2021 goda.
12. https://ru.wikipedia.org›wiki›Гидропоника.
13. Fitilnaya sistema. (2017). Data obrashcheniya: 14 yanvarya. Arkhivirovano 15 yanvarya.

Received: 04.07.2023 Accepted: 05.09.2023

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Joanna Marszałek-Kawa
Protests in Lithuania in the pandemic era 8
Sevda Novruzəliyeva, Validə Vəliyeva
Kommunikativ prosesdə neqativ söz və neqativ davranış 22
Ülviyyə İbrahimova
Mövlud Süleymanlının hekayələrində dialektizmlər 28
Nailə Qəhrəmanova
Xarici ölkələrdə yerli özünüidarəetmə və sosial təhlükəsizliyin idarə edilməsinin
hüquqi tənzimlənməsinin mahiyyəti 33
Nəcəf Qasımov
Sosial sahibkarlıq və dövlətin sosial sahibkarlıq üzərindəki rolu 39
İntiqam Hüseynli
Azərbaycanda enoturizm (viniturizm) potensialı üzərinə teorik bir araşdırma 44
Fatma Əsədova
Orta məktəbdə yazı bacarıqlarının formalaşması 50
Aytakin Gasimzadeh
Cost-benefit analysis of smart city project management:
Aghali smart village project example 55
Aynur Akhundova
Storytelling for learning all English skills 62
Gunel Yunusova
The study of proper names in a work of art 68

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Şahmar Məmmədov, Mahir Hacıyev, Bəxtiyar Nəbiyev
Müxtəlif mənşəli Simmental cinsinin buzovlarının böyümə və inkişafının
müqayisəli qiymətləndirilməsi 72
Aygun Sardarova, Naila Mammadova, Jeyla Rustamova
Physiological characteristics of plants cultivated in hydroponic conditions and
cultivation technology 79

İmzalandı: 17.09.2023
Kağız formatı: 60x84 1/8
H/n həcmi: 10.75 ç.v.
Sifariş: 669

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru